
RAZLOZI ZA RASPAD SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE: KRITIČKA ANALIZA POSTOJEĆIH INTERPRETACIJA

DEJAN JOVIĆ

Sototine članaka u akademskim i poluakademskim časopisima i desetine knjiga do sada su objavljeni o raspadu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u daljnjem tekstu: Jugoslavije).¹ Ovaj tekst analizira glavne grupe odgovora na pitanje – zašto se raspala Jugoslavija, kako su oni dati u nekim od tih tekstova. Ponuđeni odgovori na to pitanje bit će predstavljeni i kritički razmotreni, a potom će biti sugeriran i metodološki okvir koji uspješna analiza mora prihvatiti, ne bi li izbjegla pogreške prethodnih odgovora. Također, dat će se preliminarni odgovor na samo pitanje **zašto se raspala socijali-**

¹ U ovom se tekstu pod pojmom Jugoslavija podrazumijeva Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (1963-1992), odnosno Federativna Narodna Republika Jugoslavija (1945-1963), a ne sadašnja Savezna Republika Jugoslavija (1992-). Kad se misli na međuratnu (ili predratnu, u značenju II svjetskog rata) Jugoslaviju, to se eksplicitno kaže. Autor vjeruje da je povijest jugoslavenske države, s obzirom na konstitucijsku ideju na kojoj se država temeljila, moguće podijeliti na četiri razdoblja. Prvi podrazumijeva ideju *narodnog jedinstva* i obuhvaća Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca te Kraljevinu Jugoslaviju od 1918. do 1939. Drugi je koncept *sporazuskog jugoslaventva*, koji je formulirao (iako ne sasvim detaljno) Sporazum između Krune i hrvatskih predstavnika u augustu 1939. Taj se koncept razlikovao od prvog po tome što je priznao posebnost hrvatskog političkog identiteta, i najavio priznanje posebnosti slovenskog i srpskog identiteta unutar Jugoslavije. Time se odustalo od ideje da Jugoslavija stvara jugoslavensku naciju. Treći i četvrti konstitucijski koncept pripadaju razdoblju socijalističke Jugoslavije, kojim se ovdje bavimo. Treći koncept (1945-1966) ima u svom središtu ideju *bratstva i jedinstva*, a jugoslaventvo temelji na dvije ideje – socijalizmu i etničkoj srodnosti južnoslavenskih naroda. U četvrtom konceptu, koji je formulirao Edvard Kardelj a prihvatile su ga elite u republikama, te (iako nevoljko) i sam Josip Broz Tito (u ustavnoj debati 1967-1974), Jugoslavija se ne formulira više na etničkim temeljima nego isključivo na ideološkim. U ovom tekstu se uglavnom bavimo četvrtom Jugoslavijom.

stička Jugoslavija – iako je za cjelovit odgovor potrebno više prostora nego ga može biti u jednom (čak i ovako opširnom) tekstu.

Osam je faktora dosad navedeno u raspravi o razlozima kolapsa Jugoslavije. To su:

1. Ekonomska kriza;
2. Tzv. "drevna mržnja" (ancient ethnic hatred) među jugoslavenskim narodima;
3. Nacionalizam;
4. Kulturalne razlike među jugoslavenskim narodima;
5. Promjene u međunarodnoj politici;
6. Uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslavenske države;
7. Predmoderni karakter jugoslavenske države, koji se često uspoređuje s *carstvima*, nasuprot *nacionalnoj državi*, te
8. Strukturalno-institucionalni razlozi.

S iznimkom *drevne mržnje* (pod 2), svi su drugi pristupi pomogli da se raspad Jugoslavije sagleda detaljnije i s više strana. Osim argumenta o "drevnoj etničkoj mržnji", svi su ostali korisni i svaki od njih daje svoj (manje ili više značajan) doprinos razumijevanju samog događaja. Međutim, dva su problema na koja će ukazati ovaj tekst: prvo, dosadašnja objašnjenja često su se fokusirala na samo **jedan** od mogućih razloga raspada Jugoslavije, zaboravljajući da se radi o složenom fenomenu, koji je imao više od jednog uzroka. I drugo – dosadašnja su objašnjenja prečesto zanemarivala **subjektivno**, tj. percepcije relevantnih političkih sudionika, a u prvom redu – važnost ideologije. Ovaj tekst ima dva cilja: on

najprije predstavlja pojedine grupe argumenata, vrednujući njihove doprinose i kritizirajući one aspekte koji ih čine manjkavima ili (u nekim slučajevima) neadekvatnima. U svom drugom dijelu, on nudi metodološki okvir za novu interpretaciju raspada Jugoslavije. Raspad Jugoslavije je rezultat više razloga, pa ga je nemoguće reducirati na bilo koji od prethodno navedenih, ili na neki deveti. Svaka analiza tih razloga, želi li biti uspješna, međutim, mora percepcijama političkih aktera (prije svega onih koji su bili relevantni u datom razdoblju), njihovim vjerovanjima i interpretacijama realnosti, prošlosti i budućnosti, dati centralno, a ne periferno mjesto. Tek analizom tih percepcija može se objasniti zašto su donošene odluke koje iz današnje perspektive (dakle, post-factum) izgledaju pogrešne, iracionalne ili besmislene, ali su tada, u postojećem kontekstu relevantnim akterima izgledale ne samo smislene i opravdane nego i jedine moguće. Analiza percepcija potom mora biti dopunjena detaljnom analizom interakcije među raznim percepcijama (odnosno relevantnim političkim akterima) te konteksta u kome se zbilila politička akcija. Politički analitičari griješe kad zanemaruju kontekst u kome su se donosile odluke koje analiziraju. Još više griješe kad pokušavaju objasniti događaje iz vlastitog konteksta, a ne iz onog u kome su politički akteri sami donosili odluke. Zanemarivanje percepcija relevantnih političkih aktera glavni je razlog ne samo nedovoljno dobrih nego i potpuno pogrešnih zaključaka o tome zašto se raspala jugoslavenska federacija 1992.

KRITIČKA ANALIZA POSTOJEĆIH PRISTUPA

1. *Ekonomski argument*

Autori koji slijede liberalno-demokratsku tradiciju² često naglašavaju važnost ekonomije za stabilnost i razvoj političkih sistema i država. Stabilnost država i njihov opstanak dovode se u direktnu vezu s ekonomskim blagostanjem. Ako su ljudi (i narodi) bogatiji, manje je vjerovatno da će tražiti alternative postojećoj vlasti, ili državi u kojoj žive. Ako su nezadovoljni ekonomskom situacijom, na drugoj strani, učinit će nešto da izmijene stanje u kome se nalaze. Iskazano u sloganu, često korištenom u američkim predizbornim kampanjama, politika je samo (ili barem pretežno) izraz ekonomije, ona je *all about economics, stupid!*³ Ekonomska je teorija demokracije naglašeno prisutna u okviru američke političke znanosti, ali se također proširila u drugim liberalnim demokracijama. Nakon pada socijalističke ideologije, koja je također dobrim dijelom i sama bila ekonomska teorija demokracije, ekonomski se argument proširio u pokušaju da se objasne događaji u postsocijalističkim zemljama. Ideja tranzicije,

koja je danas dominantna paradigma za objašnjenje postsocijalističkih društava, povezuje ekonomske i političke aspekte tzv. demokratizacije.⁴ Njena je glavna pretpostavka da će ekonomski razvoj nekad polusiromašnih socijalističkih zemalja nužno voditi njihovoj političkoj demokratizaciji. To je glavni razlog zbog kojeg su međunarodne ekonomske institucije, kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svjetska banka (SB) toliko važni u cijeloj Istočnoj Evropi da gotovo bez izuzetka diktiraju ekonomske i političke odluke tih zemalja, ponekad i bez obzira na volju lokalnih vlada.

Ekonomski argument kojim se nastoji objasniti raspad Jugoslavije ima dva aspekta; prvi je fokusiran na problem razvoja, a drugi na problem pravednosti, odnosno jednakosti. Prvi od ta dva pristupa objašnjava raspad Jugoslavije kao krajnju posljedicu ekonomske krize, koja je već u drugoj polovici sedamdesetih zahvatila jugoslavensko društvo, a Jugoslaviju učinila jednom od najzaduženijih evropskih zemalja.⁵ Drugi pristup ne negira važnost ekonomskog zaduživanja i krize razvoja, ali naglašava da je važniji problem nejednakost između

2 Pod liberalno-demokratskom tradicijom u ovom tekstu podrazumijevamo sve pristupe koji zagovaraju liberalno-demokratske poretke, kakvi su se do danas razvili u tzv. zapadnom dijelu svijeta, u okvirima razvijenog kapitalizma. *Liberalno-demokratski*, dakle, ne znači stranačku sklonost liberalno-demokratskim strankama. Nasuprot liberalno-demokratskoj tradiciji postoji marksistička tradicija, koja u svojoj biti negira vrijednost liberalno-demokratskih poredaka. I neke druge tradicije su suprotstavljene liberalnoj demokraciji, ali nisu relevantne za ovaj tekst, pa ih stoga ne navodimo.

3 Ta je pretpostavka, međutim, pogrešna čak i kao objašnjenje izbornog ponašanja u samim zapadno-evropskim zemljama. Primjerice, konzervativci su u Velikoj Britaniji izgubili izbore 1997, unatoč iznimno dobrom stanju ekonomije.

4 Za kritiku teorija tranzicije (tzv. tranzitologije), vidi moj tekst objavljen u *Hrvatskoj ljevici*, II/1999.

5 Za odličnu analizu ekonomskog aspekta raspada Jugoslavije vidi Korošić (1988).

najbogatijih i najsiromašnijih članova jugoslavenske federacije, prije svega Slovenije i Kosova. Iako je danas teško klasificirati autore prema ideološkim odrednicama, ipak se, uopćeno, može reći da je prvi pristup češći kod autora koji zagovaraju liberalne i neoliberalne pozicije, dok je drugi popularniji kod neomarksista i socijaldemokrata.

Razmotrimo najprije problem razvojne krize jugoslavenskog društva. Sve do početka sedamdesetih činilo se da je kapitalizam u krizi, podjednako u smislu sporijeg razvoja od socijalističkih zemalja i veće nejednakosti unutar kapitalističkih društava. No, u Brežnjevljevoj epohi i tzv. državni socijalizam ušao je u krizu razvoja, u razdoblje *stagnacije*. Za razliku od toga, Jugoslavija je ostala primjer poluliberaliziranog i ekonomski uspješnog modela socijalizma, otvorenijeg i stoga sposobnijeg da se snađe u tržišnim okolnostima od bilo kojeg drugog u Istočnoj Evropi. Nije neobično, stoga, da je jugoslavenski model samoupravnog socijalizma bio tako popularan u dru-

goj polovici 60-ih i prvoj polovici 70-ih godina. Protesti na Zapadu i na Istoku⁶ (posebno oni iz 1968) istakli su jugoslavensko samoupravljanje kao "treći put", kao poželjan model koji umanjuje nedostatke zapadnog kapitalizma i istočnog socijalizma.⁷ Ekonomska je kriza u Jugoslaviji značajnim dijelom bila proizvod političkih i ideoloških prilika (podjednako domaćih kao i međunarodnih), a njeno je razbuktavanje svakako smanjilo privlačnost jugoslavenskog modela. Kriza je razvoja, izazvana (i) megalomanskim ambicijama političke elite⁸ u Jugoslaviji postavila Jugoslaviju u dužnički odnos prema (uglavnom zapadnim) posuđivačima, a time je ugrozila i unutrašnju stabilnost i nezavisnost zemlje u međunarodnoj politici. Među njima je najznačajnije mjesto imao MMF, simbol zapadne ideologije i sredstvo potencijalne ekspanzije liberalno-demokratskih ideja u dotad ne-kapitalistički prostor. Autori kao što je Susan Woodward (1996) drže da je pritisak MMF-a znatno destabilizirao političku situaciju u Jugoslaviji u prvim godinama posttitov-

6 Pisani velikim početnim slovom, Zapad i Istok označavaju političke, ne geografske pojmove. Neki autori (zapravo, mnogo njih) ubrajaju Jugoslaviju u zemlje Istočne Evrope, što je samo djelomično točno. Jugoslavija nije bila članica vojno-političke strukture Istoka, ali je ipak bila socijalistička zemlja, čija je konstitutivna ideologija bila marksistička, a ne liberalno-demokratska. U tom smislu se povremeno uvrštavanje Jugoslavije u *zemlje Istoka* (posebno prilikom usporedbe s *ostalim zemljama Istoka*) u ovom tekstu mora shvatiti kao nužno pojednostavljanje. U istom smislu mora se uzeti i naše korištenje pojma *Zapad*. Nakon kraja Hladnog rata, ni Istok ni Zapad više ne postoje u onom smislu u kome su postojali prije 1989.

7 Pojam *treći put* danas se koristi kao sinonim za postsocijalističku i postkapitalističku poziciju novih Laburista, koju je u Britaniji u ideološkom smislu promovirao Anthony Giddens, a u političkom Tony Blair. Za Giddensove glavne ideje, vidi moj intervju s njim, objavljen u **Acque e Terre** (te u **Hrvatskoj ljevici**, januar 2000). Ideja samoupravljanja kao *trećeg puta* ima stanovitih sličnosti sa sadašnjim Giddens-Blairovim projektom; pojam *globalizacije* bio je, primjerice, spomenut već kod Kardelja. No, u ovom tekstu nema prostora da se to detaljnije pojasni.

8 Pod **elitom** ovdje razumijemo one koji su bili na vlasti u Jugoslaviji. To je vrijednosno neutralan i labavo definiran pojam koji uključuje one koji su u pojedinim trenucima imali moć da odlučuju o političkim, ekonomskim, vojnim, kulturalnim i drugim pitanjima.

skog razdoblja. On je također utjecao da se postavi pitanje o tome je li Jugoslavija doista nezavisna zemlja i je li moguće da održi svoju politiku ekvistance prema Istoku i Zapadu. MMF, ističe Woodward, ili nije razumio ili je namjerno ignorirao delikatnost jugoslavenske unutrašnje političke situacije. Neomarksistički autori⁹ idu i korak dalje, objašnjavajući raspad Jugoslavije gotovo isključivo kao namjernu akciju liberalnih institucija Zapada, ponajprije MMF-a.

Nisu rijetki autori i unutar bivše Jugoslavije (poput posljednjeg jugoslavenskog ministra obrane Veljka Kadujevića) koji vjeruju da je Jugoslavija razbijena izvana, sa Zapada, posredstvom MMF-a. Manje radikalni zagovornici ekonomskog argumenta tvrde da iako niti MMF ni ekonomska kriza nisu po sebi razbili Jugoslaviju oni su ipak omogućili ekonomsku nestabilnost koja je – kako ekonomske teorije uvijek vjeruju – nužno vodila političkoj krizi. Ekonomska kriza je onemogućila posttitoističkim vlastima da podmire sve nezadovoljnike onako kako je to za svog života radio Josip Broz Tito.¹⁰ Nedostatak novih međunarodnih kredita, uvođenje kakvog-takvog reda, te promoviranje osnovnih tržišnih principa, učinilo je mnoge nezadovoljnima. Najnezadovoljniji su bili oni najnerazvijeniji, ali su i oni najrazvijeniji sada počeli osjećati posljedice ekonomske krize. Tito je često kupovao so-

cijalnu stabilnost stranim kreditima, od kojih nije profitirala samo politička elita nego – na ovaj ili onaj način – i širi slojevi stanovništva.¹¹

Koliko god bio koristan za objašnjenje nastanka političke krize u Jugoslaviji ovaj argument ima nekoliko ozbiljnih nedostataka. Prvo, kriza razvoja sama po sebi nije uzrokovala nestabilnost (političkog) poretka. Zapravo, rektnije bi bilo zaključiti da je bilo upravo obratno: da je politička nestabilnost dovela do krize razvoja. Oni koji su krajem 70-ih i početkom 80-ih živjeli u Jugoslaviji prisjetit će se da nije bilo nikakvih socijalnih protesta zbog redukcija struje, uvođenja par-nepar sistema vožnje, obaveznih depozita u bankama prilikom odlaska u inozemstvo ili visoke inflacije. Pojavili su se doduše štrajkovi, ali oni nisu bili ni izdaleka tako masivni kao, recimo, oni u Poljskoj ili u Velikoj Britaniji. Da je politička akcija Jugoslavljena bila u prvom redu motivirana ekonomskim razlozima, ljudi bi izašli na ulice i protestirali. No oni to nisu učinili. Zapravo, razdoblje između 1972. i 1985. u političkom smislu (ako se izuzme Kosovo 1981¹²) bilo je među mirnijima i stabilnijima u jugoslavenskoj povijesti.

Drugo, Jugoslavija se suočavala s većim političkim problemima i nestabilnošću onda kad je bila ekonomski najuspješnija. Njeno ekonomski najuspješnije razdoblje, šezdese-

95

9 Vidi Chossudovsky (1999).

10 O kupovanju socijalnog mira prešutnim sporazumima između vrha (Tita) i dna jugoslavenske piramide (radništva) vidi tekstove Josipa Županova (naročito, 1983).

11 Za važnost međunarodne ekonomske pomoći Jugoslaviji vidi Lees (1997) i Warner Neal (1962).

12 Kosovo je poseban problem, koji je samo dijelom uvjetovan ekonomskim razlozima. Cjelovita je analiza kosovskog problema moguća samo na nekom drugom mjestu. Pa ipak, neki od glavnih razloga tog problema (kao što je osjećaj nejednakosti) bit će analizirani kasnije u nastavku ovog teksta.

te, bilo je njeno politički najburnije razdoblje: pad Rankovića (1966) protesti u Beogradu i na Kosovu (1968), a potom i u Hrvatskoj (1971). Ako su ekonomski razlozi imali neku važnost za nastanak političke krize u tom razdoblju onda se može tvrditi da je upravo uspješnost jugoslavenske privrede mnoge motivirala da postave pitanje pravednosti i nepravednosti raspodjele profita. Glavna politička rasprava u Jugoslaviji se u to doba nije vodila oko toga zašto jugoslavenska privreda ne proizvodi (ili ne prodaje) dovoljno, nego oko toga kako se raspodjeljuje dobit. Protesti u Beogradu, Prištini, Zagrebu i Ljubljani su svi odreda bili motivirani pitanjem pravednosti i jednakosti. Njihov temeljni zahtjev nije bio da se poveća efikasnost, nego da se postigne jednakost i pravednost. Isti su zahtjevi bili u sruću kasnijih protesta u Jugoslaviji, kao što su antibirokratska revolucija ili protesti kosovskih studenata i rudara u kasnim osamdesetim.

Zato je druga podgrupa ekonomskog argumenta, ona koja u svom središtu ima pitanje pravednosti i jednakosti mnogo korisnija od prve. Argument se temelji na ideji distributivne pravednosti (*distributive justice*; kako je upravo početkom sedamdesetih, u drugom kontekstu svoju teoriju nazvao američki politički filozof John Rawls).¹³ Socijalizam je obećao jednakost, a ne samo ekonomski napredak. Ideja jednakosti je temeljna ideja socijalizma i demo-

kracije. Posebno se to odnosi na ekonomsku jednakost, koja – prema riječima samih komunista – predstavlja *condition sine qua non* istinske političke jednakosti, pa time i istinske, tj. socijalističke demokracije. Bez ekonomske jednakosti, socijalizam je prazan slogan bez mnogo značenja.¹⁴ Socijalizam je obećao da će biti pravedniji, a ne samo ekonomski uspješniji od kapitalizma.

Dok se ekonomski progres mogao jasno vidjeti u svim dijelovima Jugoslavije stvar je stajala drukčije s jednakošću i pravednošću. To se posebno odnosilo na ekonomsku sferu. Dok su političke razlike između (konstitutivnih) naroda i narodnosti, te između velikih i malih republika smanjene, ekonomske su se razlike između razvijenih i nerazvijenih povećavale. Osjećaj nejednakosti u političkoj, a posebno ekonomskoj sferi bio je glavni motiv nezadovoljstva gotovo svih sastavnih dijelova Jugoslavije od sredine 80-ih nadalje. Pravednost uvijek uključuje usporedbu s drugim, a usporedbe u ekonomskoj razvijenosti, a dijelom i političkom statusu pojedinih grupa u Jugoslaviji bile su poražavajuće. Upravo zato što ideje pravednosti i jednakosti uvijek uključuju usporedbu s drugima, nije bilo toliko važno jesu li ili ne u apsolutnom smislu grupe popravljale svoj status. Važno je bilo jesu li **sada**, u ovom trenutku, te grupe (bile) jednake. Kosovo je dobar primjer: ono je u apsolutnom smislu napredovalo više od

96

¹³ Rawls se, naravno, nije bavio Jugoslavijom, ali je njegova teorija o distributivnoj pravednosti nastala također kao rezultat krize kapitalizma i državnog socijalizma i kao izraz želje da se nađe neki pravedniji *treći put*. Vidi: Rawls (1971).

¹⁴ Za jugoslavensku interpretaciju teze da je prava demokracija samo ona koja uključuje ekonomsku jednakost i pravednost, vidi Titov govor u Smederevskoj Palanci, 16. decembra 1952 (1977:59) i njegov tekst objavljen u januaru 1954 (1977:76). I u drugim je prilikama Tito inzistirao na jednakosti – npr. u govoru u Splitu 1962.

drugih i u političkoj i u ekonomskoj sferi. Pa ipak ni u političkoj ni u ekonomskoj Kosovo nije bilo jednako drugima. U političkom smislu bilo je **skoro** jednako, ali to **skoro** nije bilo dovoljno. Sve dok su i fizički manje nacije imale republiku, a Albanci samo pokrajinu, malo je značilo to što se apsolutna razlika između političkog statusa republika i pokrajina svela na jednu ili dvije – uglavnom deklarativne – formulacije. Jednakost, tj. status kakav imaju drugi, status republike, bio je glavni motiv kosovskog nezadovoljstva. Isti razlog, jednakost s drugima, s republikama koje nemaju pokrajine u svom sastavu, motivirao je Srbe sredinom 80-ih.¹⁵

Istina je, nigdje se ta nejednakost nije vidjela bolje nego u ekonomskoj sferi. Razlike između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg dijela Jugoslavije, Slovenije i Kosova, povećavale su se a ne smanjivale. Kosovo je 1953. bilo 3, 5 puta slabije razvijeno od Slovenije. Nakon 35 godina socijalizma, 1989, razlika je bila 1:8. Budući da je socijalizam društvo u kome su se razlike morale smanjivati, pitanje koje se postavilo bilo je logično: kako je moguće postići političku jednakost ako se ekonomska nejednakost povećava? Je li moguće da socijalizam opstane ako je propao u svom glavnom obećanju – da će smanjiti nejed-

nakost među ljudima, narodima i državama. Čak ni liberalna demokracija ne bi dopustila da razlike postanu tako drastične u tako kratkom razdoblju. A socijalizam se, ne zaboravimo, temeljio na marksističkoj ideji da politička jednakost nije ništa (i da, štoviše, nije ni poželjna) sve dok se ne postigne puna ekonomska i socijalna jednakost.

Pitanje nejednakosti i nepravедnosti potkopalo je socijalizam u Jugoslaviji a to je značilo – iz razloga koji će biti objašnjeni kasnije u ovom tekstu – i Jugoslaviju samu. Kosovo je doista bilo najslabija točka jugoslavenskog socijalizma. Ne samo zato što je bilo i ostalo najnerazvijeniji dio Jugoslavije nego prije svega zato što Jugoslavija, unatoč svemu što je poduzela, nije učinila dovoljno da razbije osjećaj rastuće nejednakosti kod kosovskih Albanaca. Albanci su imali razloga da se osjećaju nejednaki drugima, ne samo u ekonomskom nego i u političkom, kulturnom i nacionalnom smislu. Isto tako, i Srbi, Hrvati, Bošnjaci (bosanski Muslimani), Makedonci i Slovenci, svi su našli nekog razloga da se osjećaju nejednaki u odnosu s drugima, susjedima, većima, razvijenijima, brojnijima. Taj je osjećaj nejednakosti bio opravdavan pozicijom koju su imali mali narodi i njihovi jezici u odnosu na veće; prisustvom u državnim strukturama

¹⁵ Srbija ne traži ništa više od drugih republika, ali ne pristaje da ima (bude) manje od njih, govorio je Slobodan Milošević. Zahtjev da Srbija bude jednaka s drugima, međutim, podrazumijevao je (i) da ona praktički nema pokrajine – budući da nijedna druga republika nije imala pokrajine. Sve dok je Milošević govorio o jednakosti Srbije i drugih, ostali ga politički lideri nisu kritizirali otvoreno. Kritika zahtjeva za jednakost svih republika bila bi protivna ideji socijalizma, kao i temeljnom obećanju o uređenju međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Problem koji su ostali imali s Miloševićem nije bio zbog njegovih akcija protiv Kosova, ili bilo čega što je radio unutar Srbije, nego u njegovu jugoslavenskom nacionalizmu. Slovenski su pisci, sredinom 80-ih, otvoreno govorili da nemaju problem sa srpskim nacionalizmom, nego jugoslavenskim (vidi priloge za slovenski nacionalni program u *Novoj reviji* 57/1987).

(vojsci) i političkom vrhu (partiji); položaju pri zapošljavanju, itd. Budući da je malo učinjeno da bi neke od tih razlika bile smanjene, narativ o nejednakosti doista je mogao izgledati uvjerljivo. No, čak i tamo gdje nije bilo nikakva razloga da se govori o nejednakosti, stvarne su činjenice malo značile. Politička akcija se temelji na *percepcijama*, a percepcije su subjektivni doživljaji stvarnosti, koji ponekad ne moraju biti utemeljeni ni na kakvim čvrstim činjenicama. Percepcija da postoji nejednakost i nepravda bila je dovoljna da se na njoj grade radikalne ideološke opcije – separatizam i egalitarni revolucionarni komunizam.¹⁶ Te su se dvije opcije, stoga, pojavile prije drugih, i to prije svega na Kosovu.

Osjećaj nejednakosti u odnosu na druge u Jugoslaviji vodio je kosovske Albance prema ideologiji radikalnog egalitarizma, kakav je propagirao Enver Hoxha u susjednoj Albaniji. Kosovski protesti iz 1981. nisu bili ni prozapadni ni antisocijalistički. Oni su bili, prije svega, protesti protiv nejednakosti u Jugoslaviji. Povezujući socijalističke i nacionalističke elemente u jedan narativ, oni su bili prohodžistički i zbog toga što je Hoxha bio Albanac i zato što je Albanija – bar je tako mnogima na Kosovu izgledalo – bila zemlja jednakosti i pravедnosti.

Iz više je razloga stoga paradoksalno da je jugoslavensko vođstvo proglasilo kosovske demonstracije kontrarevolucionarnim i antisocijalističkim. Demonstracije su bile revolucionarne i fundamentalističko-socijalističke jer su se temeljile na zahtjevima za povratak revolucionarnim idealima marksizma-lenjinizma, koje su mnogi vidjeli izdanima. Glavne su podzemne organizacije albanske pobune na Kosovu bile i ostale inspirirane ekstremno lijevim i marksističkim idejama.¹⁷ Liberalne su vrijednosti na Kosovu tada, kao i sada, bile beznačajne. Slično se može reći i za antibirokratsku revoluciju u Srbiji. I ona je bila inspirirana socijalističkim idejama među kojima je jednakost bila najvažnija. Njen se fundamentalističko-revolucionarni karakter ogleđa u stvaranju mita o Aleksandru Rankoviću, srpskoj verziji mita o Enveru Hoxhi, koji je bio utemeljen na mitu o revolucionarnom egalitarizmu i nacionalizmu, bez obzira na stvarne činjenice o samoj osobi o kojoj se mit gradió. Povratak *izvornom socijalizmu*, onaj bez nejednakosti i nepravde, bio je glavni zahtjev i albanskog i srpskog pokreta na Kosovu i oko Kosova.¹⁸ Srpski je zahtjev za jednakošću i pravедnošću kasnije eksploatirao Slobodan Milošević, dok su na albanskoj strani njega preuze-

16 Više o važnosti percepcija o nejednakosti i nepravедnosti kod Albanaca i Srba, ali kasnije i kod Hrvata i Slovenaca, u mom tekstu objavljenom u *Acque e Terre* 1/1999. O važnosti percepcije straha od nestajanja i/ili gubitka etničkog statusa, vidi moj tekst u predstojećem broju francuskog časopisa *Balkanologie*, vjerojatno u julu 2001.

17 Vidi Judah (2000), i Maliqi (1998).

18 To, naravno, ne znači da mnogi sudionici tih protesta, u oba slučaja, nisu bili motivirani demokratskim i liberalnim vrijednostima. Jednakost i pravédnost nisu ekskluzivno komunističke ideje, nego su također i sastavni dio liberalno-demokratskog programa. No, u oba su slučaja egalitaristički i socijalistički elementi prevagnuli nad liberalnim. Čak je i u Sloveniji, primjerice, socijalistički element ostao snažan, rezultirajući pobjedom Milana Kučana na izborima za predsjednika Slovenije 1990. i kasnije. Razloge za to treba tražiti u drugim tekstovima, ne u ovom.

li albanski ekstremisti u svojim paramilitarnim organizacijama (UČK/OVK), čiji su politički savjetnici bili nekadašnji istaknuti marksisti-lenjinisti. Sukob između dviju opcija, stoga, nije bio u prvom redu ni sukob dviju ekstremnih nacionalizama, ni sukob između *komunizma* i *demokracije*, kako mnogi analitičari objašnjavaju. On je u svojoj osnovi imao (i) element sukoba između dviju ideoloških opcija nastalih u okviru anti-liberalno-demokratskog (marksističkog) koncepta, te je stoga bio neka vrsta "sukoba na ljevici". Kao i drugi "sukobi na ljevici", i ovaj je bio iznimno žestok.¹⁹

Teorije razvoja i ekonomistički determinizam ne mogu objasniti zašto su Albanci s daleko razvijenijeg Kosova iskazali toliko simpatija za zemlju sa samog dna ekonomske ljestvice u Evropi. To jednostavno nema ekonomskog smisla. Nasuprot tome, argument koji se temelji na isticanju nejednakosti i nepravdnosti nudi nam odgovor na taj paradoks. Ne samo Albancima nego i drugima u Jugoslaviji ideja jednakosti i pravednosti značila je mnogo više od ekonomskog razvoja i blagostanja.

Ekonomska teorija dezintegracije takodjer ne može objasniti činjenicu da su na kraju 80-ih najrazvijenija Slovenija i najnerazvijenije Kosovo imali ako ne istu a onda vrlo sličnu političku poziciju u odnosu na opstanak

Jugoslavije. Ekonomska bi logika, naime nalažala da oni koji u nekoj zemlji najviše profitiraju, čiji je ekonomski status najbolji, budu najmanje zainteresirani za nestabilnost i raspad političkog i ekonomskog sistema. Slovenija je u Jugoslaviji poboljšala ne samo svoju ekonomsku poziciju (jer je njen stupanj razvijenosti sa 153% u odnosu na jugoslavenski prosjek 1953. povećan na 210% 1989) nego i politički status. Nikad ranije Slovenija nije imala takav stupanj samouprave i zaštite, ekonomskog razvoja i očuvanja kulturnog i nacionalnog identiteta kao u posljednjih 15 godina prije raspada Jugoslavije. Ustav iz 1974, čiji je glavni tvorac bio Slovenac Edvard Kardelj, a jedan od glavnih provoditelja drugi Slovenac Stane Dolanc, u tolikoj su mjeri bili u skladu sa slovenskim nacionalnim interesima (kako ih je ne samo definirala politička elita u tom trenutku, nego i populacija) da je Slovenija bila potpuno nezainteresirana za bilo kakvu promjenu tog Ustava, čak i pod cijenu produžetka ekonomske krize koju je decentralizacija potakla i štitila, i političke nestabilnosti koja je ugrožavala nezavisnost zemlje. Pa ipak, javno je mnjenje u Sloveniji 1987. prvi puta iskazalo nadu da bi slovenski interesi mogli biti bolje zaštićeni izvan Jugoslavije nego što su bili zaštićeni u Jugoslaviji.²⁰ U godinama koje su slijedile, Slovenci su rado prihvatili golemi rizik

¹⁹ Da se poslužimo ovdje rečenicom iz Kusturičinog filma *Underground* (1995): "Nema rata, dok ne udre brat na brata!" Iako Srbi i Albanci nisu bili braća (čak ni u okviru formule o *bratstvu i jedinstvu*), srpski i albanski socijalistički fundamentalizam bili su politički i ideološki blizanci. Možda čak i sijamski, da upotrijebimo metaforu koju je koristio Warren Zimmermann da bi objasnio kako su *demokracija* i *opstanak Jugoslavije* "sijamski blizanci". Naravno, pogrešno. Više o tome u nastavku teksta.

²⁰ Ovdje treba ponovno istaći važnost usporedbi: Slovenija se sve više uspoređivala s Austrijom i Italijom, a sve manje sa Srbijom i Makedonijom.

koji je zaoštavanje odnosa sa drugima u Jugoslaviji (a ponajprije sa saveznim institucijama) i neizvjestan put separatizma nosio sa sobom. U biti je svake ekonomske logike da se smanje rizici i minimizira neizvjesnost. Ekonomska teorija demokracije definira izborni postupak kao iskazivanje preferenci, koje ovise prije svega o percepciji interesa. Osoba je racionalno biće, pa će prema tome njen izbor biti *racionalan*.²¹ on će smanjiti rizike a povećati šanse za dobitak. Pa ipak, uzme li se ta definicija racionalnog izbora ozbiljno, slovensko je političko ponašanje (koje su kasnije slijedili svi ostali, uključujući Srbiju) bilo potpuno *iracionalno*: ona je bila voljna prihvatiti gotovo bilo kakav rizik i ući u bilo kakvu neizvjesnost ne bi li se odvojila od Jugoslavije, u kojoj je ekonomski, politički i kulturalno prosperirala.

U trenutku kad je donijela odluku o odvajanju, Slovenija je mogla pretpostaviti da će cijena te odluke biti daleko veća nego što se na kraju doista dogodilo. Nitko nije mogao procijeniti hoće li rat s federalnim institucijama dovesti do potpunog uništenja slovenske privrede i – u krajnjem slučaju – slovenske autonomije u okviru Jugoslavije. Pa ipak, unatoč svemu tome, odluka je donijeta bez mnogo kolebanja. Slovenija je također, baš kao i Hrvatska kasnije, i kao Kosovo, Srbija pod Miloševićem i Crna Gora pod Đukanovićem bila (i ostala) spremna *jesti korijenje*, samo da se ispravi ono što je viđeno kao politička nepravda i egzistencijska ugroženost.

Odličan primjer za relativno malu vrijednost ekonomskog argumenta, nudi nam jedan od svjedoka političkih događaja s početka 90-ih, tadašnji makedonski predsjednik Kiro Gligorov. Neposredno pred početak rata u Jugoslaviji, zapadnoevropski i američki političari ponudili su vođama jugoslavenskih republika golemu finansijsku pomoć, ukoliko postignu sporazum koji bi spriječio rat. Kiro Gligorov, jedan od sudionika tih razgovora, sjeća se da se radilo o 5,5 milijardi dolara, a također i obećanju da bi Jugoslavija mogla postati prva zemlja nova članica Europske unije.²² Nijedan od trojice glavnih lidera jugoslavenskih republika – Milošević, Tuđman i Kučan – nisu pristali na ponudu. “Milošević i Tuđman su se razbjesnili. *Ne možete nas kupiti obećanjima. Ne trebamo vaš novac!*, rekli su”, navodi Gligorov. Nikakva količina novca nije mogla odgovoriti ne samo tu trojicu,

100

nego i one koji su za njih glasali i koji su se dobrovoljno izložili najvećem poznatom riziku (da izgube vlastiti život) ne bi li ostvarili *slobodu i pravdu*, kako su je vidjeli. Ekonomski nas argument ostavlja bez objašnjenja ovog *paradoksa*.
Da ekonomski argument može objasniti tek vrlo malo, pokazuje se i na primjeru zapanjenosti Zapada nad rezultatima izbora u svim postjugoslavenskim zemljama u devedesetim. Unatoč ekonomskoj katastrofi u koje su uveli svoje zemlje, ni Tuđman, ni Kučan, ni Milošević nisu imali većih problema sa svojim izbornim tijelom. Milošević je dobio izbore za

21 O konceptu *racionalnosti* kao univerzalističkom konceptu, više će biti rečeno pri kraju ovog teksta. Za sada ne ulazimo u raspravu o tome postoji li ili ne univerzalna *racionalnost*, da ne bismo opteretili ovaj dio teksta nečim što će biti raspravljeno kasnije.

22 U intervjuu koji sam s njim imao u junu 1996, te također u intervjuu koji je dao talijanskim novinama *Corriere della Sera*, vidi *Vjesnik*, 20. januar 1997.

predsjednika Srbije 1993, kad se inflacija približavala svjetskom rekordu, i to pobijedivši Milana Panića, bogatog biznismena, koji je bio personifikacija *američkog sna* u njegovoj srpskoj varijanti. Panić je nudio ekonomski utemeljenu politiku, argumentirajući da je ekonomski razvoj lijek za sve balkanske probleme. Ali, malo je koga bilo briga za ekonomiju, kad su drugi ciljevi bili važniji. Panićev poraz (kao ranije i poraz Ante Markovića) tipičan su primjer da je možda doista u Americi *all about economy, stupid*, ali da je u postjugoslavenskim prilikama *all too stupid* misliti da je isto tako.

Posljedice oslanjanja na ekonomski determinizam i nerazumijevanje konteksta i percepcija koje su se razvile u jugoslavenskom prostoru stajali su Zapad mnogo. Zato što nije vidio da je u tom geografskom i vremenskom kontekstu vrijednost novca bila relativno mala u odnosu na druge vrijednosti, Zapad se predugo zanosio iluzijom da će ekonomske sankcije s jedne strane (u formi prijetnje) i ekonomska pomoć s druge (u formi nagrade) pobijediti

nad *silama zla i mraka*. Niti su ekonomske sankcije porazile Miloševića (kao što nisu porazile ni Fidela Castra, ni Sadama Huseina), niti je ekonomska pomoć učinila Đukanovića manjim separatistom. Nikakva obećanja o ekonomskom razvoju Kosova neće odvratiti Albance da prestanu misliti o nezavisnosti. Problem je jednostavno u tome što u liberalnoj demokraciji novac ima daleko veću vrijednost nego u (post)socijalističkim društvima.²³ Socijalizam je – što zbog ideoloških, što zbog praktičnih razloga – razvio nemonetarnu razmjenu dobara, a solidarnost je među ljudima često bila tolerirana (ako je bila protuzakonita) ili poticana (ako je bila u skladu sa zakonima) kao zamjena za novčanu razmjenu. Kao što pokazuju studije Josipa Županova, raširena je mreža tolerirane korupcije na svim razinama (a prije svega u puku) bila često jedini način da se preživi nedostatak novca, a za politički je vrh bila i odličan način da se izbjegnu i spriječe nemiri uzrokovani osjećajem nejednakosti i nepravde. Ljudi su navikli živjeti bez novca, i u načelu znaju da mogu ima-

23 Temeljna pogreška teorija ekonomskog determinizma jest u onome što Quentin Skinner naziva *mitom parohijalizma*, i o čemu će biti više riječi u završnim sekcijama ovog teksta. Problem je u tome što se hijerarhija vrijednosti koja važi u jednom kontekstu (na Zapadu) pokušava tretirati kao univerzalna, pa se događaji iz drugog konteksta pokušavaju razumijeti kao da su se dogodili u istom kontekstu. Naravno da su potom analitičari zbunjeni, jer vrijednost novca nije ista na Zapadu i na (bivšem) Istoku. U socijalizmu se nedostatak novca kompenzirao nenovčanom razmjenu dobara i usluga, često pod formalno ilegalnim ili nelegalnim okolnostima koje su međutim bile tolerirane od vlasti, kako bi se spriječila socijalna pobuna. U socijalizmu se moglo dobiti više bez novca nego što se u kapitalizmu često moglo kupiti novcem (primjerice, upis na fakultete, povlašteni status u bolnicama, itd.). Ni danas stranci koji dolaze sa Zapada ne razumiju kako to da Jugoslaveni troše mjesečno 300 maraka, ako zarađuju 200, ili da uživaju dobra koja su skuplja od njihovih primanja. To je zato što je ideja o razmjeni dobara i usluga bez plaćanja novcem potpuno nepoznata zapadnom načinu djelovanja/mišljenja. Jednako je tako Jugoslavenima nepojmljivo da se za svaku sitnicu mora platiti novcem.

ti daleko više nego što im formalni prihodi dopuštaju. Kad se to poveže s mitovima i romantičarskim nacionalizmom, koji je tako snažno promoviran u osamdesetim, onda samo oni koji ignoriraju stvarno stanje (ili ga ne razumiju) mogu vjerovati u čudotvornu moć novca da zaustavi nasilje, ako ga netko želi ili da promjeni vjerovanja ljudi ako oni to ne žele.

Stvari se, u tom smislu, nisu mnogo izmijenile u postsocijalističkom razdoblju. Iako su ekonomski rezultati rata i raspada potpuno poražavajući sa bilo kojeg ekonomskog aspekta, golema većina stanovništva u svim krajevima bivše Jugoslavije i dalje opravdava ne samo raspad nego i ono što je slijedilo. Mnogi (posebno oni pod utjecajem raznih determinističkih teorija) vjeruju da se sve to **moralo** dogoditi, da je bilo opravdano, i da se njihova strana/nacija/republika samo branila pred **agresijom**, ili mogućnošću da bude uništena potencijalnom agresijom (tzv. *genocidnošću* drugih, brojnijih, nadmoćnijih i u demografskom smislu prosperitetnijih nacija). I ne samo to – mnogi bi to isto učinili ponovno: od početka do kraja, ovog puta samo možda još *uspješnije*. Bez obzira na cijenu, rizik i gubitak.²⁴ Mnogi bi i

danas bili u stanju radije *jesti korijenje*, nego se ponovno ujediniti, čak i kad bi im se pokazalo brojka i slovima da bi to ujedinjenje bilo ekonomski opravdano, moralno nužno i kulturno-politički logično.

Raspad Jugoslavije, da zaključimo ovaj dio teksta, nije bio nužna posljedica ekonomske krize, niti je bio logičan događaj sa stanovništva ekonomskog (ili bilo kojeg drugog) interesa bilo kojeg od njenih sastavnih dijelova, ako pod logikom razumijemo jednostavnu ideju da su (političke) odluke smislene ako smanje rizik od gubitka i povećaju potencijalni profit. Povrh toga, kada se Jugoslavija raspadala, ona je zapravo bila na izlasku iz ekonomske krize. Vlada Ante Markovića uspjela je uništiti inflaciju i povećati zarade. Kao što naglašava Pleština (1992: 166), Markovićeve je vlada smanjila inflaciju sa 56% mjesečno u decembru 1989. na 17,3% u ja-

102

24 Hrvatska je dobar primjer. I nakon smrti Franje Tuđmana, u njoj se nastavlja mit tzv. *domovinskog rata*, koji se vidi isključivo kao *obrambeni rat*. Istina je, danas se priznaju neke *nepravilnosti i incidenti*, ali vladajući diskurs (koji kreiraju mediji pod utjecajem novih vlasti, tj. socijaldemokrata i liberala) ne dopušta ispitivanje opravdanosti odvajanja Hrvatske od Jugoslavije, pa ni etničkog sukoba između Hrvata i Srba u samoj Hrvatskoj. Štoviše, u trenutku kad nastaje ovaj tekst, vlada Ivica Račana najavila je da će podići novi spomenik Domovinskom ratu, upravo kako je to učinila i Tuđmanova vlast sa spomenikom Domovinske zahvalnosti na Medvedgradu pored Zagreba. Slično je i u Srbiji, gdje ispitivanja javnog mnjenja pokazuju da se krivcima za rat koji je potresao jugoslavenske zemlje u 90-im smatraju drugi, a ne sami Srbi. O ispitivanjima javnog mnjenja u Srbiji, koja to potvrđuju, vidi tekst Petra Lukovića u *IWPR* br. 254, 8. jun 2001. O Sloveniji u tom kontekstu ne treba trošiti riječi.

prevelikih ustupaka. Pa ipak, nisu se samo političke vođe nego su se i građani odlučili za rat, razaranje, ekonomski kolaps. Ekonomska kriza jest pomogla padu socijalizma, prije svega zato što je otežala da se smanji osjećaj nejednakosti i nepravедnosti. Te su dvije ključne (a iznevjerene) ideje socijalizma postale sad glavni zahtjevi novih protesta protiv onog tipa socijalizma koji se razvio u Jugoslaviji. Budući da alternativni tip socijalizma nije više bio privlačan (a, po svemu sudeći, ni moguć), ideja egalitarizma, pravедnosti i jednakosti udomila se u nacionalizmu – sveobuhvatnoj, pretpolitičkoj i ujedinjujućoj doktrini, koja je potpuno dominirala antisocijalističkim *podzemljem*. Ekonomski argument, istina je, pomaže da objasnimo kontekst u kome se Jugoslavija raspala, ali u mnogim svojim aspektima i interpretacijama on ostaje kontraproduktivan i navodi nas na krivi trag.

2. Argument o drevnoj etničkoj mržnji

Tri slijedeća argumenta, koja predstavljamo u ovom tekstu, imaju veze s nacionalizmom i njegovom važnošću za proces razbijanja Jugoslavije. Prvi od njih je najradikalniji, ali zato i gotovo najrasprostranjeniji, posebno u novinskim analizama i u javnom mnjenju na Zapadu. On je, međutim, najviše pogrešan i jedini

koji ovaj tekst u potpunosti odbacuje. To je argument da se Jugoslavija raspala zbog *drevne etničke mržnje* među njenim narodima. Popularnost i proširenost tog argumenta, koji držimo potpuno pogrešnim i neutemeljenim, u velikoj je mjeri zaslužna za potpuno krivo razumijevanje razloga za raspad Jugoslavije.

Teza o *drevnoj etničkoj mržnji* vrlo je popularna u novinskim interpretacijama događaja u Jugoslaviji, kod političara i vojnih predstavnika Zapada, koji su se na ovaj ili onaj način našli u poziciji da utječu na događaje u Jugoslaviji.²⁵ U nedostatku boljeg, najjednostavniji odgovor na pitanje zašto se Jugoslavija raspala bio je – zato što su se njeni narodi oduvijek mrzili. Jugoslavija je, prema toj interpretaciji, bila *umjetna tvorevina*, proizvod Versailleskog poretka,²⁶ a ne izraz želje njenih kulturnih i političkih elita, a posebno ne njenog naroda (ili *njenih naroda*, ovisno o političkoj poziciji govornika/pisca). Čim su dobili prvu priliku, narodi su iskazali tu – oduvijek postojeću – mržnju jednih prema drugima, i – zaratili. Ako već ne rat, a onda raspad Jugoslavije, dakle, bio je gotovo neizbježan ishod demokratizacije. Demokratizacija, naime, uvijek stvara mogućnost da narod iskaže svoju volju, a kako je volja naroda uvijek bila protivna bilo kakvom životu s drugima

25 Uzelo bi previše prostora da se navedu svi članci i knjige, novinski tekstovi i izjave u kojima se govori o *etničkoj mržnji* kao glavnom razlogu raspada Jugoslavije. Stoga samo dva naslova: Rose (1998) i Kaplan (1994).

26 Pritom se, naravno, ne vodi računa ni o najjednostavnijoj kronologiji, koja govori, recimo, da je Jugoslavija formirana 1918, dok je mirovna konferencija (koja je formulirala tzv. versajski poredak) započela 1919. Na tu nelogičnost upozorava Aleksa Đilas (1993). Jugoslavenska je ideja proizvod 19. stoljeća, a dogovori o njenoj realizaciji započeli su s početkom Prvog svjetskog rata. Kako je, dakle, moguće da se Jugoslavija smatra tvorevinom nečeg što se dogodilo nakon njenog stvaranja?

unutar iste zemlje, demokratizacija je vodila ne samo u raspad nego i u rat. Gotovo se ništa nije dalo učiniti, jer je ta mržnja bila *drevna*, ona je oduvijek postojala i – vrlo vjerojatno – postojat će i dalje. Argument koji se oslanja na *drevnu etničku mržnju* direktno je suprotstavljen nekim drugim argumentima koje ćemo analizirati u nastavku ovog teksta; primjerice kulturalnom, onom koji se temelji na ulozi političkih elita i osoba i dr. On tretira elitu kao gotovo nevažni element. Ono što se dogodilo bilo je izraz tzv. objektivnih proturječja među jugoslavenskim narodima i duboke mržnje (dakle, subjektivnog) koja se razvila među njima. Odgovornost političke elite je, prema tome, minimalna.²⁷ Jest, elita je pomogla da se Jugoslavija raspadne, ali bili ovi ili oni političari na vlasti, mržnja bi postojala, a Jugoslavija bi bila u svojoj biti nemoguća zemlja.

Taj je argument veoma popularan i u samoj bivšoj Jugoslavije, posebno u Hrvatskoj, gdje ga je promovirao ultrakonzervativni povjesničar Franjo Tuđman, prvi predsjednik samostalne Republike Hrvatske. Danas je gotovo cijela hrvatska historiografija pod utjecajem Tuđmanove interpretacije raspada Jugoslavije: kao gotovo neizbježnog ishoda *etničke mržnje* i *nepomirljivosti* Srba i Hrvata. Na drugoj strani, teze o *genocidnosti hrvatskog naroda* procvjetale su u srpskoj historiografiji u osamdesetim i devedestim godinama prošlog (XX) stoljeća. Poruka je bila

ista: ne može se živjeti, a posebno ne živjeti u miru, s narodom koji nas mrzi.

No, niti je Tuđman bio ozbiljan povjesničar, niti bi ozbiljan povjesničar mogao naći dovoljno dokaza za tezu o *drevnoj etničkoj mržnji*, čak i kad se radi o Srbima i Hrvatima, a kamoli ostalim parovima jugoslavenskih naroda, recimo Slovincima i Srbima, Slovincima i Makedoncima, Crnogorcima i Hrvatima, itd. Istraživanje o socijalnoj distanci između pripadnika jugoslavenskih naroda, koje je proveo Dragomir Pantić među radničkom populacijom u Jugoslaviji (1987) pokazuje, recimo, da je jedino u odnosu prema Albancima ta distanca bila značajna. Od južnoslavenskih naroda, Slovenci su pokazivali najveću distancu prema drugima, posebno prema Muslimanima. U svim ostalim slučajevima (čak i kod Slovenaca u odnosu na druge narode), više od 50% ispitanika je izjavilo da ne bi bio nikakav problem da se vjenčaju s osobom druge nacionalnosti. Najznačajnije je, pritom, da je postotak onih koji su izražavali takav stav kod Hrvata i Srba u odnosu jednih prema drugima bio iznimno visok. 72% Hrvata/Hrvatica je tada (samo tri godine prije izbora Franje Tuđmana) izjavilo da ne bi bio problem vjenčati se sa Srpkinjom/Srbinom, a 74% Srba/Srpkinja ne bi imalo problem vjenčati se s Hrvaticom/Hrvatom. Također, 76% Srba je izjavilo isto za Slovence/Slovenke, dok je kod Slovenaca postotak bio niži (ali ipak visok, posebno

104

²⁷ Riječ **odgovornost** se u ovom tekstu koristi vrijednosno-neutralno, a ne u značenju reči **krivica**. Kao što će biti objašnjeno u kasnijim odeljcima teksta, autor drži da politički analitičari nemaju monopol na presuđivanje o tome je li neka akcija bila *dobra* ili *loša* nego to moraju ostaviti samim građanima. Oni moraju objasniti što se i zašto se nešto dogodilo ili nije dogodilo. U tom smislu, pod **odgovornošću** elite ovdje se misli samo na činjenicu da su one bile odgovorne za odluke koje su donosile.

kad se uzme u obzir da se anketa provodila samo godinu i pol prije prekida ekonomskih odnosa između dviju republika) – 59%. Slovenci nisu razlikovali u tom smislu Srbe i Hrvate, s kojima bi se moglo vjenčati 60% Slovenaca/Slovenki. Pantićevo je istraživanje samo jedno od mnogih provedenih u tom razdoblju, sa sličnim ili istovjetnim nalazima.

Istraživanje pokazuje (a to se poklapa sa sjećanjima svakoga tko je tada pratio politiku, i tko nije – namjerno ili slučajno – zabravio što se stvarno događalo) da su od svih mogućih kombinacija međunacionalnih odnosa, jedine iznimke bile one između Slovenaca i Muslimana (i to samo u tom smjeru, ne i obratno), te u odnosu svih prema Albancima. Međutim, bosanski Muslimani, a posebno Albanci, nisu nikad bili ključni faktor u Jugoslaviji, pa se Jugoslavija ne bi mogla ni sastaviti ni rastaviti prema njihovim željama. Odnosi Srba i Hrvata, da se zaustavimo na najosjetljivijem i najvažnijem primjeru, nisu ni izdaleka bili odnosi mržnje, sve dok ta mržnja nije stvorena početkom devedesetih godina. Srbi i Hrvati su na mnogim mjestima u Jugoslaviji živjeli kao susjedi, a stupanj akcija koje su poduzimali jedni protiv drugih nije se bitno razlikovao u odnosu na akcije poduzimane između pripadnika istog naroda. Osim u okviru globalnih okolnosti u svjetskim ratovima, Srbi i Hrvati nisu ratovali jedni protiv drugih. A i u ta dva slučaja, mnogi su Srbi i mnogi Hrvati ratovali na istoj strani, protiv drugih pripadnika svog vlastitog naroda, koji su bili na drugoj strani. Kao i u politici, i u ratovanju su najžešći obračuni bili unutar iste nacionalne grupe (primjerice, između srpskih partizana i četnika; ili hrvatskih partizana i ustaša) a ne između pripadnika razli-

čitih etničkih grupa. U političkoj sferi, koalicije u predratnoj Jugoslaviji i savezništva unutar političke elite u socijalističkoj Jugoslaviji prelazile su preko granica nacija. Srpske političke partije često su sjedile u vladama sa Slovencima i Bošnjacima, dok su druge srpske partije bile u opoziciji, sa Hrvatima. U poslijeratnoj Jugoslaviji, politički obračuni su također bili najčešće unutar iste nacije, ne između njih. Obračun sa Rankovićem, s hrvatskim nacionalizmom, srpskim liberalizmom, kosovskom *kontrarevolucijom*, sve su to bili politički obračuni u kojima su se nacionalne političke elite podijelile i međusobno sukobile. Nijedan od tih sukoba nije bio u prvom redu etnički ili između dviju nacionalnih grupa. Hrvatsko je proljeće (maspok, ovisno o političkoj poziciji govornika/pisca), recimo, u prvom redu bio unutar-hrvatski sukob između dviju frakcija u SKH, motiviran različitim pogledima na poluopoziciju socijalizmu, koja se tada otvoreno manifestirala u Hrvatskoj. Njegovi su glavni akteri – Tito, Savka Dabčević-Kučar, Vladimir Bakarić, Miko Tripalo i Josip Vrhovec – svi bili Hrvati. Obračun s Rankovićem, Čosićem, srpskim liberalima, baš kao i obračun Miloševića sa Stambolićem, bio je prije svega sukob unutar srpskih političkih elita, s (eksteritorijalnim) Titom kao gotovo jedinim sudionikom izvan same Srbije (osim, naravno u posljednjem slučaju). Interpretirati političke sukobe u Jugoslaviji, bilo predratnoj ili poslijeratnoj, samo (ili čak primarno) kao međunacionalne sukobe, ili još više – kao izraz i produkt etničke mržnje – to pokazuje totalno nerazumijevanje prilika ili obično nepoštivanje činjenica.

Istina je da su pripadnici raznih jugoslavenskih naroda u pojedinim situacijama

iskazivali rezerviranost, a ponekad i nerazumijevanje za druge jugoslavenske narode. Odnos prema Muslimanima koji su se naselili u Sloveniji, ili Albancima koji bi započeli obrt u bilo kojem dijelu Jugoslavije (ne samo u Srbiji!), nije uvijek bio prijateljski, a ponekad je (ovisno o političkim prilikama na tzv. mega-razini) bilo i incidenata, uvreda i napada. Pa ipak, Jugoslavija nije poznavala ništa slično otvorenim sukobima između Palestinaca i Židova u Izraelu, ili katolika i protestanata u Sjevernoj Irskoj, ili između crnog i bijelog stanovništva u pojedinim saveznicima u SAD. Etničke su tenzije bile na vrijeme sprečavane, a elita je bila (pre)osjetljiva (ako se može biti preosjetljiv) na svaki rasizam i nacionalizam koji bi mogao prerasti u otvoreni konflikt među građanima. To, naravno, ne znači da na dugi rok elita sama nije poticala nacionalizam sastavnih dijelova, svojom politikom beskrajne decentralizacije i parcijalizacije političkog, kulturalnog i ekonomskog prostora. Međutim, tu je parcijalizaciju kontrolirala elita, a masama nije bilo dopušteno da vode svoju politiku niti da se sukobljavaju. Uloga elite i u stvaranju uvjeta za rast nacionalizma i u sprečavanju njegove otvorene manifestacije jest centralna. Stoga svaka analiza prilika u Jugoslaviji u tom razdoblju mora poći od analize vjerovanja i ponašanja samih elita. Ideja o *drevnoj etničkoj mržnji*, međutim, čini upravo obratno: ona zanemaruje elite, smatrajući ih gotovo nevažnima, dok odgovornost prebacuje na narode, koji su se – kao – uvijek i nepopravljivo mrzili. Ta je pogreška u samoj biti nesporazuma u brojnim interpretacijama raspada Jugoslavije.

Jugoslavija, doista, nije bila demokracija (u liberalno-demokratskom smi-

slu), te se sada teško može reći koliko je ljudi izražavalo odanost jugoslavenskoj ideji zbog straha od posljedica, koliko zbog inercije, a koliko je bilo iskrenih i odanih Jugoslavena. Ispitivanja javnog mnjenja bila su rijetka i proturječna i, osim u Sloveniji (Toš, SJM, 1987), rijetko potpuno oslobođena političke pristranosti. Neki postojeći indikatori, kao što su podaci o broju međunacionalnih vjenčanja, socijalnoj mobilnosti, poznavanju drugih jugoslavenskih jezika, iskazivanju jugoslavenske nacionalne pripadnosti itd., doista pokazuju da se nije mnogo učinilo na stvaranju osjećaja jugoslavenske pripadnosti kod populacije. Kao što će biti objašnjeno kasnije u ovom tekstu, jugoslavenski komunisti nisu imali nikakvu namjeru stvoriti jugoslavensku naciju, i to je – sigurno – bio jedan od glavnih razloga zbog kojih se Jugoslavija na kraju i raspala. Pa ipak, kad je komunistička ideja došla u krizu, početkom osamdesetih, počeli su se pojavljivati indikatori jugoslavenske opredijeljenosti stanovništva, posebno mlađeg i obrazovanijeg. Na popisu stanovništva 1981, 5,6 posto ljudi se izjasnilo Jugoslavenima, pet puta više nego 1971. Stvorila se generacija Jugoslavena u kulturi, predvođena ljudima kao što su Goran Bregović, Vlatko Stefanovski, Emir Kusturica, i mnogi drugi – čije je miješanje elemenata različitih kultura u jedan zajednički, jugoslavenski miks, izazivalo oduševljenje mnogih, i osude gotovo svih političara u zemlji. Iskazi jugoslavenstva nakon Titove smrti, i to gotovo šest ili sedam godina nakon nje, bili su izraženiji nego ikad ranije. Je li to sve bila gluma, neistina, privid? Je li bilo iz straha od novih vladara? Ili je bilo upravo obrnuto – protest protiv no-

vih vladara, njihovih beskrajnih parcijalizacija i zatvaranja jednih od drugih, protiv volje većine i protiv bilo kakve političke, ekonomske i kulturalne logike?

107 Jugoslavenska je ideja možda doista nastala kao projekt intelektualne i političke elite, ali se vremenom proširila na populaciju, koja je na kraju bila daleko više projugoslavenske od same političke elite. Izrazi jugoslavenstva bili su protest protiv sistema koji je – kako su mnogi s pravom osjećali – zemlju doveo do ivice raspada. Ako je doista jugoslavenska ideja bila nametana silom s vrha u prvim godinama zajedničke države, pri njenom je kraju bilo obratno – ljudi su htjeli više Jugoslavije nego što su je politički lideri bili spremni prihvatiti. Stoga je daleko od istine tvrdnja da je Jugoslavija održavana unatoč volji naroda, samo diktaturom i prisilom. Nakon raspada Jugoslavije, pak, sila i prisila korištene su ne bi li se taj osjećaj jugoslavenstva, solidarnosti i zajedništva bliskih naroda oslabio i na kraju potpuno uništio. Najveća je sila pritom korištena upravo tamo gdje je ideja jugoslavenstva bila najsnažnija, gdje su etnički nacionalisti morali učiniti normalan život susjeda različitih nacija nemogućim. Sjetimo se Vukovara, Mostara, Karlovca, i Bosne; gradova i područja gdje su ljudi živjeli zajedno i u miru. Najveći su zločini u ratu koji je slijedio počinjeni upravo u krajevima gdje je bilo najviše Jugoslavena (kao etničke kategorije), i gdje su živjeli Srbi, Hrvati i Muslimani (sada Bošnjaci), za-

jedno. Mržnja je tamo morala biti stvorena – ona nije bila rezultat iskustava lokalnog stanovništva. Kao što pokazuje knjiga Tone Bringa (1996), u najvećem broju slučajeva, ona je uvedena, nametnuta i silom raspirivana.²⁸ Velika je sila upotrebljena ne bi li se ljude uvjerilo da se više ne može živjeti s drugima. Ta je sila bila usmjerena protiv jugoslavenstva i Jugoslavena, koji su bili najveće žrtve rata koji su pokrenuli nasilni separatistički nacionalizmi. Taj je rat bio u najvećoj mjeri rat srpskih i hrvatskih ekspanzionističkih nacionalista protiv jugoslavenstva, čak i više nego što je bio rat između ta dva tipa nacionalizma, ili između svakog od njih i naroda koji se našao nasuprot. Mržnja je, kad se dogodila, bila rezultat njihovih akcija, iako je oni danas prikazuju (da bi sebe oslobodili odgovornosti) kao oduvijek prisutnu, prirodnu i neizbježnu. Oni analitičari (i još više praktičari) koji prihvaćaju njihove interpretacije povijesti stoga ne samo da pokazuju iznimno neznanje nego se dovode u situaciju da šire propagandu onih koji su započeli rat. Ideja o *drevnoj etničkoj mržnji* jeste ne samo pogrešna sa stanovišta hladne političke analize povijesnih činjenica nego je moralno nedopustiva jer amnestira stvarne krivce za rat i nasilje, a krivi njihove žrtve.

3. Nacionalizam

Neki autori, doista, priznaju da se jugoslavenski narodi možda i nisu mrzili, ali pritom ističu da je

28 Odličan primjer kako se osjećaj zajedništva razbijao silom koja je dolazila izvan zajednice, može se naći u dokumentarnom filmu *We are all neighbours* (1994). U knjizi Warrena Zimmermanna navodi se također primjer Danijele Hajnal koji ilustrira zaključak koji ovdje iznosimo (1995/9:157).

nacionalizam uvijek bio jak u svim jugoslaven-
skim narodima, i da je taj nacionalizam na kraju
razbio Jugoslaviju. Nacionalizam ne mora znači-
ti mržnju, iako je jugoslavenski socijalistički rječ-
nik često pod **nacionalizmom** podrazumijevao
ne samo mržnju nego i agresivnost prema drugi-
ma. Nacionalizam je pretpolitička i/ili natpoli-
tička (državotvorna) doktrina kojoj je glavni cilj
stvaranje i/ili očuvanje nacionalne države. Da bi
se nacionalna država stvorila i/ili očuvala, mora
postojati osjećaj pripadnosti naciji-(i)državi.
Stvaranje, jačanje i očuvanje nacionalnog identi-
teta jest prioritet nacionalističkih politika. Dok
političke stranke (u zemljama liberalne demo-
kracije) mogu definirati identitet različito, naci-
onalističke snage (pokreti, organizacije, zajedni-
ce) ne vide sebe kao partiju (dakle, kao dio cjeli-
ne, kao *pars*) nego kao cjelinu samu. Njihov zada-
tak nije boriti se s ostalim političkim orijentaci-
jama za sam sadržaj identiteta. Sadržaj nacional-
ne države, njena orijentacija u političkom smi-
slu, nacionalistima gotovo da nije relevantna.
Relevantno je jedino da se očuva ili stvori nacio-
nalna država, pa makar njen sadržaj bio i nede-
mokraski, čak i zločinački sa stanovišta konven-
cija prihvaćenih u međunarodnoj zajednici.

Pa ipak, pogrešno bi bilo zaključiti
da je nacionalizam (uvijek, ili čak pretežito)
nasilna doktrina. Iako on jest doktrina homoge-

nizacije i isticanja nacionalnog (državnog) iznad
svakog drugog političkog interesa, on ne mora
podrazumijevati nasilnu akciju protiv drugih
nacija. Štoviše, nacionalizam može biti izolacio-
nistički, odnosno separatistički u odnosu na
druge nacije. Iako je gotovo nemoguće generali-
zirati, nacionalizam manjih nacija je češće izo-
lacionistički nego ekspanzionistički. Izolacioni-
stički tip nacionalizma je također ponekad nasi-
lan, prije svega prema manjinama na svom tlu, a
potom i prema institucijama prethodne države.

Iako nikad ne može postati u pu-
nom smislu političan nego ostaje na državo-
tvornoj razini, nacionalizam je u demokratskim
porecima legitimna doktrina, pod uvjetom da
nije nasilan. U otvorenim je društvima dopu-
šteno promovirati separatizam, kao što je do-
pušteno zagovarati unitarizam. U trenucima
krize, nacionalističke se doktrine često poja-
vljuju kao alternative političkim doktrinama
(liberalizam, socijalizam, konzervativizam, i
dr.), jer inzistiraju na jedinstvu, i u sebe uklju-
čuju mnoge elemente redovnih političkih dok-
trina. Snaga je nacionalizma u njegovoj unu-
trašnjoj pluralnosti, u njegovoj sposobnosti da
uključi liberalne, socijalističke, konzervativne i
druge vrijednosti, te da ih poveže i usmjeri u
jednom cilju – stvaranju i/ili očuvanju nacio-
nalne države.²⁹ Nacionalizam je doktrina iz-

108

29 Doktrina *nacionalnog pomirenja*, koju je promovirao nacionalistički pokret Franje Tuđmana u Hrvatskoj, tipičan je primjer povezivanja liberalnih, konzervativnih i socijalističkih vrijednosti, uz snažno prisustvo radikalnih doktrina, poput komunizma i fašizma. Nacionalistički pokreti, kao što je bio Tuđmanov, izbjegavaju riječ stranka ili partija u svom nazivu i preferiraju riječ zajednica ili unija. To nije slučajno: riječ partija ima izvor u *pars* (dio), a stranka u *strana* (također dio cjeline). Nacionalistički pokreti ne žele zastupati dio ili stranu nego cjelinu. Tu cjelinu onda usmjeravaju k jednom – formirajući i predstavljajući zajednicu. Za ideju *nacionalnog pomirenja* vidi Pavković (1999) i Đokić (2000).

vanrednog stanja, kad je politički prostor ograničen ili suspendiran. On se pojavljuje umjesto *redovne* politike, kao alternativa uobičajenoj podjeli političkog spektra.

Zagovornici su argumenta koji ovdje analiziramo spremni prihvatiti da možda u Jugoslaviji doista i nije bilo nacionalne mržnje, ali ističu da je nacionalizam bio snažan. Taj nacionalizam imao je dva oblika: separatistički i unitaristički. Dok je prvi oblik nacionalizma inzistirao na stvaranju novih država (ili obnovi starih) na tlu Jugoslavije, drugi se zalagao za stvaranje i jačanje jugoslavenske nacije i Jugoslavije kao nacionalne države. Povijest Jugoslavije, tvrde ti autori, jeste povijest sukoba između *separatističkog* i *unitarističkog* nacionalizma. To je bio sukob oko toga kako definirati *naciju* i *državu*, a posebno – kako definirati odnos postojeće države (Jugoslavije) i njene nacije (nacija) u transformaciji. Taj je sukob na kraju razbio Jugoslaviju. Je li na jugoslavenskom prostoru postojao jedan narod ili više naroda? To je bila osnova tzv. *nacionalnog pitanja*, koje je potresalo Jugoslaviju od njenog osnivanja. Oni koji su vjerovali da je u Jugoslaviji bilo više naroda, te da se od više naroda nije mogao (nije trebao) stvoriti jedan, bili su na korak od zaključka da upravo stoga opstanak Jugoslavije kao države ostaje otvoreno pitanje. Kad je povezana s idejom samo-opredjeljenja,³⁰ kao što je bio slučaj u socijalizmu, ideja narodne države je gotovo nespojiva s postojanjem multinacionalne države. Ako narodi doista imaju pravo na samoopredjelje-

nje, i ako je to pravo iznad svakog drugog (političkog) prava (kako tvrde nacionalisti), onda opstanak višenacionalnih država nije moguć. Iz toga, također, slijedi da je raspad Jugoslavije bio neizbježan: iako se narodi doista nisu mrzili, sama ideja da im nije bilo dopušteno da formiraju svoje samostalne države, tvrde nacionalisti, bila je neprirodna i nedemokratska. Na drugoj strani, jugoslavenski su nacionalisti vjerovali da u Jugoslaviji živi jedan narod, ili barem da bi razne postojeće nacije jednog dana mogle (trebale) stvoriti jedan zajednički, jugoslavenski narod.

Međutim, jesu li nacionalizmi, ovako definirani, doista bili snažni u Jugoslaviji? Ili su, nasuprot, bili slabi, nedovoljno snažni da se izbore za svoje ciljeve sve dok Jugoslavija nije *odumrla* autohtonom akcijom unutrašnjeg slabljenja, za koje nacionalisti nisu imali velike zasluge? Nije nimalo jednostavno odgovoriti na ova pitanja. Najbliže istini bi, međutim, bilo reći da je nacionalizam (prije svega unitaristički) bio potiskivan i obeshrabrivan akcijom političke elite. Nasuprot tome, među pukom (na donjim razinama socijalne piramide) postojao je snažniji osjećaj i jugoslavenskog i posebnog (separatnog) identiteta pojedinih nacija. Nacionalizam oba tipa (i kao unitaristički i kao separatistički) bio je tretiran kao antisocijalistička doktrina, te je stoga potiskivan iz javne sfere u podzemlje. Ali upravo stoga što je smatran jednom od glavnih opasnosti za socijalizam, nacionalizam je (u svoje obje varijante)

30 Ideja samoopredjeljenja bila je konstitutivna ideja socijalizma, nakon što ju je Lenjin promovirao u svojim tekstovima. Više o samoj ideji i njenom odnosu prema otcjepljenju u Moore (1998).

jačao kao jedina ozbiljna i najsnažnija alternativa socijalizmu. Paradoksalno je da je elita svojim potiskivanjem nacionalizma iz javne sfere zapravo promovirala nacionalizam kao glavnu alternativu sebi samoj.³¹

Nacionalizam nije potkopao socijalizam, ali se pojavio kao glavna alternativa socijalizmu u trenutku kad se vlast *valjala po ulici*, pa ju je samo trebalo prigrabiti. Bitka se **potom** vodila između dva tipa nacionalizma (unitarističkog i separatističkog) oko definicije nacije i države. Ali, to se dogodilo **nakon** pada socijalizma, a u nekim slučajevima i nakon raspada Jugoslavije. Danas će se gotovo bez izuzetka tvrditi da je nacionalizam u svim krajevima Jugoslavije bio iznimno snažan. No, ovaj autor nije siguran u to. Ako je doista glavni cilj nacionalizma da se stvori nacionalna država, onda ni jugoslavenski (unitaristički) ni separatistički nacionalizmi nisu uspjeli u tome, sve dok se zemlja nije ras-tvorila iznutra, padom socijalizma. Socijalizam je bio protivnik nacionalizma, prije svega jer je bio protivnik nacionalne **države**. Kad se tome dodaju razlozi političkih tradicija (prije svega u onim krajevima koji su bili u Otomanskom carstvu), onda ne iznenađuje da su srpski, makedonski, bosanski, crnogorski i albanski zahtjevi za svojom vlastitom državom bili nedovoljno ja-

ki da bi postigli cilj. Unatoč tome što će rijetko danas tvrditi da je srpski nacionalizam zapravo slab, Srbi ipak ni danas nisu sigurni žele li ili ne imati svoju (srpsku) nacionalnu državu, ili preferiraju ostati u višenacionalnoj jugoslavenskoj zajednici s drugima (Crnogorcima i Albancima). Drugi je primjer makedonski nacionalizam, koji je bio tako slab da je Makedonija postala država ponajmanje zahvaljujući njemu, a daleko više zahvaljujući slabljenju jugoslavenskog nacionalizma u vrhovima JNA. Treći primjer je albanski nacionalizam, koji se također pokazuje nedovoljno jakim da definira svoju nacionalnu teritoriju. Albanci, doduše, znaju s kim ne žele živjeti u istoj državi ali su daleko manje sigurni žele li da se Kosovo ujedini s Albanijom ili ne. Napokon, crnogorski nacionalizam pokazuje se i danas preslabim da ostvari crnogorsku državu. Nacionalizam je bio nešto snažniji u zapadnim krajevima Jugoslavije, u Sloveniji i Hrvatskoj, gdje je i ideja **države** (u liberalno-demokratskom smislu) bila jača. Sve je to gotovo potpuno izostavljeno iz brojnih interpretacija raspada Jugoslavije koje se fokusiraju na problem nacionalizma.

Drugo, u socijalističkoj je Jugoslaviji unitaristički nacionalizam bio oslabljen i zbog ideološkog narativa, prema kome je on bio

110

31 Još je paradoksalnije da se upravo to isto dogodilo s komunističkom elitom, odnosno doktrinom komunizma u predratnom razdoblju. Kao jedina stranka gurnuta u ilegalu već 1921, Komunistička je partija Jugoslavije postupno jačala kao glavna alternativa postojećem poretku. Njeno djelovanje u *podzemlju* pomoglo joj je u kasnijoj gerilskoj borbi protiv *sistema*, baš kao što je i *podzemni* status nacionalizma kasnije pomogao nacionalistima da budu uspješniji u vojno-političkim akcijama protiv predstavnika poretka. Sličnost metoda kojima su komunisti iskoristili kraj monarhijskog poretka, i onih kojima su nacionalisti spremno dočekali kraj socijalističkog nije slučajna. Također: niti su komunisti potkopali međuratnu Jugoslaviju, niti su nacionalisti srušili socijalističku Jugoslaviju. Oni su samo bili tu kad se vlast kotrljala ulicama, najspremniji da je prihvate.

glavna opasnost, i u praktičkom i u ideološkom smislu veća od separatističkog nacionalizma. Takvu je poziciju eksplicitno formulirao Vladimir Bakarić, u svom govoru na Desetoj sjednici CK SK Hrvatske (1970), kad je rekao da *nacionalisti* (tj. separatisti) ne mogu formirati vladu (u Hrvatskoj), a unitaristi mogu:

Govorio bih o unitarizmu ili, da budem precizniji, o unitarizmu kod Hrvata. Da li on kao konkretna, veoma jaka tendencija u našem društvu sada postoji? Mislim da treba sasvim čvrsto odgovoriti: da, postoji... Može li se ona pretvoriti u jednu vladu ili bar u ozbiljniji politički pokret? Odgovaram: da! Dalje, da li bi se takva tendencija mogla ostvariti? Našli bi oni jedan program, našli bi saveznike u Jugoslaviji, našli bi izvan Jugoslavije... Naravno, glavni oslonac bi bio birokratski centralizam i kominformizam (Bakarić, citiran u: Tripalo, 1990:7).

Osim što ovom izjavom Bakarić potvrđuje da je osjećaj jugoslavenstva bio snažniji u populaciji nego što je elita željela, on tvrdi i da separatizam ne bi bio niti podržan u narodu, niti dopušten izvan zemlje. Jugoslavija se ne može raspasti, vjerovanje je ne samo Bakarića nego i drugih jugoslavenskih komunista. Njeni su temelji dovoljno solidni, a raspad bi bio protivan modernom trendu globalizacije i integracije. Stoga pravo pitanje nije hoće li Jugoslavija opstati, nego hoće li opstati kao socijalistička i samoupravna zemlja, ili centralizirana država poput Sovjetskog Saveza i/ili bivše Kraljevine Jugoslavije. Kako se cijeli jugoslavenski identi-

tet, nakon sukoba sa SSSR-om (1948) razvijao na ideji *različitosti* u odnosu na predratnu Jugoslaviju i sovjetski socijalizam, sam bi identitet zemlje bio ugrožen daljnjom centralizacijom. Pravi je sukob bio – koji tip socijalizma i Jugoslavije će se razvijati, a ne hoće li ili ne Jugoslavija opstati, vjerovao je Bakarić. Ako je on tvrdio da unitarizam može pobijediti separatizam i samoupravni socijalizam u Hrvatskoj, može se samo zamisliti koliko je bio siguran da se to može dogoditi u drugim republikama, posebno u Srbiji.

Retrospektivno gledano, izgleda kao da je Bakarić promašio u svojoj ocjeni da unitarizam predstavlja veću opasnost za Jugoslaviju od separatizma, ali je vjerojatno bio u pravu kad se radilo o opasnostima koje separatizam i unitarizam predstavljaju za jugoslavenski model socijalizma. Može se zamisliti da bi i nezavisna Hrvatska, Slovenija ili Bosna mogle ostati socijalističke zemlje (ideja *sovjetske Hrvatske* bila je prilično popularna među hrvatskim komunistima, i nije nestala s Andrijom Hebran-
gom), ali je teško zamisliti da bi *unitaristička* Jugoslavija mogla ostati nezavisna od SSSR-a ili dovoljno različita od Kraljevine, da bi opravdala svoj identitet, a time i opstanak. Demokratizacija Jugoslavije sasvim je sigurno vodila u raspad samoupravne ideologije, jer je (bi) značila promociju ideje o jugoslavenskom političkom narodu (naciji). Zato su se komunisti, a posebno u Hrvatskoj i Sloveniji, tako žestoko odupirali demokratizaciji Jugoslavije. Glavni je sukob u Jugoslaviji krajem osamdesetih, stoga, bio između *bakarićevaca* (*ustavobranitelja*, kako su se nazivali hrvatski i slovenski komunisti), koji nisu htjeli nikakve promjene Ustava iz 1974, i *anti-bakariće-*

vaca (*ustavoreformatora*), koji su htjeli promjene koje bi dovele do stvaranja jugoslavenske nacije. Za *bakarićevece*, pritom, nije bilo nikakve razlike između *ustavoreformatora* i nacionalista. Kako su već ranije proglasili unitarističke nacionaliste glavnom opasnošću za socijalizam, neki od njih su potom odlučili ući u savez sa separatističkim nacionalistima, koji su viđeni kao manje zlo. Državotvorni (tj. nacionalistički) savez između Milana Kučana i slovenskih separatističkih nacionalista, te između Franje Tuđmana i Ivice Račana, izraz je Kučanove i Račanove odanosti Kardeljevim i Bakarićevim upozorenjima da je glavna opasnost za socijalizam *unitaristički nacionalizam*.

Teško je, stoga, naći kratku i jednostavnu formulaciju kojom bi se objasnili odnosi između nacionalizma i kraja Jugoslavije. Te razlike i ti konflikti ne mogu se jednostavno svesti na sukob između *socijalizma* i *nacionalizma*, ili (još manje) između *demokracije* i *socijalizma*, kako to pokušavaju mnogi zapadni analitičari. Radilo se o višeslojnom sukobu s više dimenzija, od kojih su najznačajnije: a) sukob između raznih tipova socijalizma (državnog vs. anti-državnog – Milošević vs. Kučan); b) sukob između raznih tipova nacionalizama (unitarističkog vs. separatističkog – srpski vs. slovenski pisci); c) sukob između državnog socijalizma i separatističkog nacionalizma (Milošević vs. slovenski/albanski/hrvatski nacionalisti); itd. Uz sve to, sukob je imao i dimenziju protivljenja demokratskim promjenama na jugoslavenskoj razini (ne samo kod Slovenaca i drugih malih jugoslavenskih naroda nego i kod Srba) iz straha od stvaranja jugoslavenskog naroda. Suprotno mnogim popularnim interpretaci-

jama, mali narodi u Jugoslaviji nisu htjeli prihvatiti demokratizaciju Jugoslavije, nego su optimalni za limitiranu demokraciju, tj. demokraciju svojih vlastitih nacionalnih država. Njihovi su pokreti bili kontroverzni, baš kao što je to bio i pokret za jugoslavenski nacionalizam. Slovenska je pozicija, primjerice, inzistirala na demokratizaciji samo u okviru Slovenije, ali ne na jugoslavenskoj razini. Ona je htjela više države, ali samo u Sloveniji, ne u Jugoslaviji. Također, surađivala je sa separatističkim nacionalizmom, ali ne s unitarističkim. Srpska je opcija, također bila složena: htjela je demokratizaciju u Srbiji, a u Jugoslaviji samo pod uvjetom da je kontrolira (što nije mogla); htjela je očuvanje socijalizma ali i jačanje države; napokon, surađivala je s unitarističkim nacionalizmom, ali je također poticala i nastanak separatističkog (srpskog) nacionalizma. Pa-

112

Ovu smo složenu skicu ovdje predstavili samo zato da bi zaključak mogao biti jasniji: prejednostavno je (a u kronološkom smislu i pogrešno) smatrati da je nacionalizam razbio Jugoslaviju. Nacionalizam jest bio važan faktor, prije svega kao glavna alternativa socijalizmu, a potom i kao sastavni dio nove retorike, koja je stvorila postjugoslavenske države. Njegovu je pojavljivanje kao glavne alternative, također, bilo izraz *izvanrednog stanja* u kome su se nalazili svi segmenti Jugoslavije – a u izvanrednom stanju (kako smo ranije objasnili) normalne političke doktrine ustupaju pred pretpolitičkom doktrinom koja ih je u stanju ujediniti i usmjeriti. Stoga su, naravno, griješili oni koji su vjerovali da će padom komunizma nastupiti *normalno stanje*, odnosno da će ga zamijeniti liberalizam, glavni takmac socijalizmu u globalnim okvirima. Mnogi su u to vjerovali iz dobre namjere, misleći da su se stvari izmijenile i da je Jugoslavija dovoljno promijenjena da se zlo nasilja (kako su oni, preusko, definirali nacionalizam) ne može ponoviti.³² No, koliko god se može simpatizirati s takvim idealizmom, teško je negirati da je takva naivna i idealizirana slika stvarnosti stvorila iluzije u puku, koji je potom

bio potpuno iznenađen ishodom svoje akcije i nesproman da se suoči s njenim posljedicama.

Problem je ovog pristupa, također, da on često zvuči gotovo fatalistički, kao da se nacionalizam morao pojaviti, i kao da nije bilo mogućnosti da ga se zaustavi. Kao da je nacionalizam gotovo prirodno stanje, neka neizbježna stihija, kojoj se ne može oduprijeti. Istina je da u izvanrednim situacijama nacionalizam, zbog razloga koji su već objašnjeni u ovoj sekciji, ima dobre izgleda da prevagne nad političkim doktrinama. Međutim, pogrešno bi bilo tvrditi da je itko drugi, osim političke elite, bio odgovoran za stanje u Jugoslaviji sve do samog trenutka njenog raspada. Tvrditi da su ljudi poput Franje Tuđmana i Alije Izetbegovića, koji su došli na vlast tek 1990, najodgovorniji za raspad Jugoslavije, znači zanemariti okolnosti koje su omogućile njihovu pobjedu na izborima. Za dolazak Tuđmana (prvog iskrenog nacionaliste koji je uspio doći na vlast u nekoj od jugoslavenskih republika) odgovorno je vodstvo SK Hrvatske,³³ koje nije bilo u stanju ni na koji način odgovoriti na nacionalistički izazov. Pristup koji naglašava nacionalizam često zanemaruje da je nasilni nacionalizam mogao uspjeti samo zato

32 Kao primjer takve naivnosti, Stipe Šušar je u intervjuu koji je dao autoru naveo reakciju Ante Markovića na spominjanje mogućnosti pobjede Hrvatske demokratske zajednice na prvim hrvatskim izborima. Marković je, navodi Šušar, 31. decembra 1989. rekao da je strah od Tuđmana potpuno neopravdan jer je on "p***** dim", tj. potpuno nebitan po svojoj snazi. Prava opasnost, rekao je Marković, dolazi od "dogmatskih snaga unutar SKH". Šušar dalje kaže da je Marković (a i mnogi drugi okupljeni na neformalnom ručku u sjedištu hrvatske vlade) pritom pogledao u njega, tj. Šušara.

33 Vodstvo SK Hrvatske posebno je odgovorno za rast nacionalizma u Hrvatskoj jer je u posljednjim godinama osamdesetih bilo potpuno neartikulirano, tj. okovano tzv. *hrvatskom šutnjom*. Hrvatska je šutnja jedan od glavnih razloga dolaska Tuđmana na vlast. Taj problem zaslužuje poseban tekst.

što su komunističke elite, polazeći od ideologije o *odumiranju države*, oslabile državu do stupnja u kojoj je ona postala nesposobna da reagira i na najmanje podražaje. U tom slabljenju države treba tražiti glavne razloge njenog raspada. Nije se radilo ni o etničkoj mržnji ni o nacionalizmu kao takvom. Nacionalizam postoji u svim državama, pa ipak ga normalne države uspevaju zadržati na političkoj razini, sprečavajući na svaki način da se on pretvori u nasilnu političku akciju. Nije problem demokratskih država postojanje nacionalizma, nego njegovo izmicanje iz političke sfere u sferu nasilja, odnosno nepolitike. Svaka liberalno-demokratska država, koliko god bila minimalna, uspeva zaštititi sebe i svoje državljane od nasilnog nacionalizma, a posebno od građanskog rata. Smisao je države da štiti državljane od nasilja, dolazilo ono izvan zemlje ili unutar nje. Čak će i najminimalnija liberalna država ipak ostati dovoljno snažna da ispuni tu temeljnu funkciju države. Za razliku od liberalne države, država utemeljena na marksističkoj doktrini ima za cilj da samu sebe ukine u procesu *odumiranja*. Problem jugoslavenske države jest bio u tome što su jugoslavenski komunisti marksističku doktrinu uzeli veoma ozbiljno, te su doista verovali da državu treba ukinuti. S te pozicije su sprečavali nastanak bilo kakvog jugoslavenskog nacionalizma, vjerujući da bi i uspostava jugoslavenske države i jugoslavenske nacije bila protivna glavnom cilju socijalizma. U rječniku jugoslavenskog socijalizma, napad na *etatizam* bio je zapravo napad na državu kao takvu. Napad na *velikodržavne tendencije* nije u prvom redu bio napad na ideju o srpskoj dominaciji državom, nego često na samu državu, i na svaku ideju o stvaranju i očuvanju jugo-

slavenske države. Jugoslavenski je nacionalizam bio mnogo jači unutar populacije nego u političkoj eliti, koja je smatrala da svaka država, pa i jugoslavenska, mora odumrijeti. Antidržavna retorika imala je ozbiljne posljedice po jedinstvo Jugoslavije, toliko ozbiljne da je na kraju bila možda presudan faktor koji je dugoročno utjecao na taj raspad. Odgovornost za to pripada političkoj eliti, čije su se namjere da očuva Jugoslaviju sukobljavale s ideologijom antidržavlja.

Posebno se to odnosi na razdoblje nakon 1974, kad je Jugoslavija prestala biti (barem ideološki gledano) zajednica Južnih Slavena, i postala samo ideologijski projekt, bez ikakve etničke osnove svog jedinstva. Jugoslavija je, naime, potpuno izmijenila osnovu svog identiteta u 70-ak godina svog postojanja: dok je formirana kao zajednica Južnih Slavena, koji su stvarali jednu, jugoslavensku naciju, u posljednjoj je svojoj fazi pred raspad (1974. pa nadalje) bila ideološki projekt, u kome etnička srodnost nije imala važnu ulogu – štoviše, trebala je biti potisnuta kao drugorazredna i dakle nevažna karakteristika. Kriza jedinstva unutar Jugoslavije imala je svoj izvor u tom pomaku – umjesto da ovisi o manje-više stabilnom etničkom elementu, ono je sad ovisilo sve više o jednom jedinom elementu: antidržavnoj (samoupravnoj) ideologiji, koja se i sama nalazila u krizi. Da nije bilo tako, raspad Jugoslavije ne bi nužno sledio pad ideologije. Možda bi se doista i dogodilo, kao što se optimistički nadao Ante Marković, da kraj SKJ ne bi istodobno značio i kraj Jugoslavije. Raspad ideologije je baš zbog toga pogodio Jugoslaviju više nego druge socijalističke zemlje. Ono što je dugo smatrano glavnom

prednošću Jugoslavije nad zemljama *državnog socijalizma*, pokazalo se na kraju kao nedostatak, jer je *državni socijalizam* ipak osigurao da država funkcionira, čak i kad se ispraznila od ideologije. Partija je posvuda, u svim socijalističkim zemljama, bila najvažniji faktor, pa je stoga ona morala ostati centralizirana i ujedinjena, dok je država mogla biti federalizirana. Međutim, samo je u Jugoslaviji država doista izgubila mnoge ključne funkcije u procesu *podruštvljavanja*. Svugdje drugdje je država, iako oslabljena, ipak uspjela biti nekom back-up (rezervnom) institucijom, koja je spriječila nasilje jednom kad se glavna institucija (partija) raspadala. Jugoslavenska je politička elita, iako vjerojatno dobro namjerna u svojoj ambiciji da smanji ulogu države i poveća elemente neposredne demokracije, ipak najodgovornija zbog toga što je država paralizirana, narod onemogućen da se konstituiraju, a identitet sveden na ideologiju. Stoga treba prihvatiti zaključak Latinke Perović, da je Jugoslavija *razbijena iznutra*, i Vladimira Goatija, da ako netko želi tražiti prave razloge raspada Jugoslavije, treba gledati na ulogu političke elite u toj zemlji.

Naravno, političke elite same će reći da one nisu imale mnogo izbora, jer je raspoloženje javnosti u njihovim republikama i pokrajinama bilo takvo da se već krajem šezdesetih postavljalo pitanje je li Jugoslavija uopće moguća ili ne. Pa ipak, gotovo je nemoguće povjerovati da moćna jugoslavenska elita nije mogla ništa učiniti protiv javnog mnjenja, za koje je također gotovo nemoguće povjerovati da je bilo toliko separatističko da ga se nije moglo kontrolirati. Kao što se već ranije tvrdilo u ovom tekstu, jugoslavenski narodi se nisu mrzi-

li međusobno, niti je jugoslavenska ideja bila baš tako slaba u narodu da bi se Jugoslavija morala raspasti. Glavne političke odluke doista su pripadale uskom krugu članova političkog vođstva, i stoga se oni ne mogu osloboditi odgovornosti za te odluke. Kao što su u Čehoslovačkoj elite bile odgovorne za miran raspad te zemlje, tako su u Jugoslaviji pojedini politički vrhovi bili odgovorni za nasilje. Odgovornost elite za jačanje separatističkih nacionalizama uz istodobno potiranje jugoslavenskog nacionalizma jest i u krivom definiranju nacionalizma i njegovu verbalnom i krivičnom demoniziranju, uz istodobno političko i institucionalno promoviranje.

S jedne strane, naime, posebno nakon 1974, sve je učinjeno da se jugoslavenski sistemi decentraliziraju i rastvore na posebne nacionalne sisteme – od školstva i kulture, do policije i čak oružanih snaga. Istodobno je, međutim, poredak verbalno osuđivao nacionalizam, smatrajući čak i benigne izraze nacionalne svijesti (posebno kod Hrvata i Srba, a potom – od 1981 – i kod Albanaca) za nacionalizam. Definirajući *nacionalizam* tako široko, vlast je zapravo pomogla da se ideja o dopustivom i nedopustivom tipu nacionalizma (dakle, političkom i nasilnom) pomiješa, a također je promovirala nacionalizam (i to u jednom i drugom obliku) za glavnu alternativu sebi samoj. Isključujući legitimni nacionalizam iz javne sfere, vlast je jednostavno gurnula taj tip nacionalizma prema nasilnom nacionalizmu, a oboje je smjestila u poluilegalu, gdje su se događaji vrlo teško kontrolirali. Vlast se prema nacionalizmu ponašala na sličan način kako se predratna jugoslavenska vlast ponašala prema komunizmu. Reakcija i

rezultat bili su slični – u podzemlju su nacionalističke tendencije snažile, privikavajući se na polulegalno i ponekad poluterorističko djelovanje.

U javnoj je, pak, sferi, nacionalizam bio pomognut promoviranjem antidržavnog koncepta. Ne samo da su stvorene institucije koje su kasnije mogle biti (pa su i bile) korištene za rastvaranje jugoslavenske zajednice nego se ideja jake države pojavila kao logičan antipod socijalističkoj ideji o odumiranju države. Danas će mnogi autori objašnjavati pojavu nacionalizma nakon socijalizma kao rezultat kolektivističkog trenda, koji se razvio zbog *slabosti civilnog društva i jakosti države*. Istina je da su kolektivističke ideje bile snažne posvuda u socijalističkim zemljama, iako je i anarhizam, kako objašnjava Tikholaz (1996) ostavio traga. Pa ipak, suprotno tim raširenim interpretacijama, ovdje zagovaramo zaključak da je snažna država (kao recimo Tuđmanova Hrvatska) nastala kao antipod socijalizmu, ne njegov *nastavak drugim sredstvima*. Slabost samoupravne države promovirala je potrebu za potpunom alternativom: jakom, autoritarnom, i potpuno nesamoupravnom državom nakon pada samoupravljanja. Postkomunizam je u jugoslavenskim prilikama (kao antikomunizam, odnosno antisamoupravljanje) obilježen idejom stvaranja države tamo gdje ona nije postojala ili je bila preslaba, a ne očuvanjem države koja je bila jaka. U stanovitom smislu, iako ne s jednakim

intenzitetom, to se može reći i za druge socijalističke države bivše Istočne Evrope – one su sve stvarale sebe same kao (snažne) države, nakon što su se oslobodile poludržavnog i polukolonijalnog statusa (u odnosu na SSSR). Nacionalizam kao tendencija stvaranja nacionalne države, prema tome, nije samo posljednja faza socijalizma, da parafraziramo Lenjina, niti je nastavak socijalizma drugim sredstvima, da to kažemo na Clausewitzev način. Nacionalizam je, paradoksalno, i proizvod i negacija socijalizma. Dok je cilj socijalizma rastvaranje države kao instrumenta klasne vladavine, cilj nacionalizma je stvaranje i/ili jačanje nacionalne države. Pad socijalizma pomaknuo je klatno s jedne ekstremne točke na drugu; ne sasvim precizno rečeno – s lijeve na desnu. Postsocijalizam je, također, u mnogo čemu uništio društvo, ne bi li ojačao državu. Uobičajeno je, ali pogrešno, naime, tvrditi da je u socijalizmu tzv. *civilno društvo* bilo slabo, a država jaka.³⁴ Možda je tako bilo u državama tzv. *državnog socijalizma* (iako je i tamo država odumirala, prema tome ni tamo nije uspjela biti efikasna u ispunjavanju osnovnih funkcija države, kako ih definira liberalna demokracija), ali je u samoupravnom (jugoslavenskom) socijalizmu društvo bilo sigurno snažnije od države u odumiranju. Postojanje radničkih savjeta, tzv. društvenih organizacija, raznih građanskih društava i saveza bio je ipak (koliko god ograničen) iskaz postojanja prilično značajne mreže ko-

116

34 *Civilno društvo* je koncept iz poljske društvene kritike stigao u naše krajeve preko Slovenije. Temeljio se na Hegelovim tekstovima, te na Toennisovoj razlici između *Gemeinschaft* i *Gessellschaft*. Pukim prenošenjem kritike istočno-evropskog socijalizma u jugoslavenske prilike, međutim, počinjena je greška koju Skinner (1988) naziva *myth of parochialism*. Za teorije o civilnom društvu, vidi Križan (1989).

jom je bilo isprepletano društvo u Jugoslaviji. Ali u Jugoslaviji je već sredinom osamdesetih ne samo većina novina nego i većina kulturnih institucija, medija i izdavača, a posebno akademije znanosti, društva književnika i sličnih institucija, bila *osvojena*, u rukama nekomunističkih ili antikomunističkih grupa i pojedinaca.³⁵ Crkve, kao najsnažnije institucije civilnog društva, bile su prilično slobodne i samostalne. Nogometni klubovi i klubovi navijača, koji po utjecaju u alternativnoj političkoj sferi dolaze odmah iza crkava, bili su također poluslobodni. Čak i ona područja koja u liberalnoj demokraciji pripadaju isključivo, ili barem pretežno državi (kao što su obrana, obrazovanje, porezi, financijske transakcije) bila su u Jugoslaviji organizirana na poluuređen način, često neformalan, bez prisustva države. Ideja poreza, temeljna za postojanje liberalno-demokratske države, jedva da je postojala. Obrana je bila u rukama raznih komiteta za općenarodnu obranu i **društvenu** samozaštitu, često izuzeta iz sfere profesionalne administracije i vojnog aparata. Partijski funkcioneri, a ne država, imali su (institucionalno i stvarno) glavnu riječ u tim komitetima, koji bi u slučaju izvanrednih okolnosti preuzeli sve operative funkcije vlasti. Partija je bila stvarno središte političke moći, a ona sama je postajala debatni klub, ne država u bilo kojem liberalno-demokratskom značenju koncepta. Za razliku od toga, država je sve više slabila. Sve je to dovelo do situacije u kojoj su građanski protesti (kad su se

pojavi) bili vođeni zahtjevom za više reda, manje anarhije, više jednakosti i više države. Ti protesti nisu bili za smanjivanje nego za povećavanje prisutnosti države – za limitiranje onoga što su mnogi vidjeli kao *anarhiju*. To su bili zahtjevi za uspostavom države, nasuprot društvu.

Ništa takvo nije se dogodilo u zemljama državnog socijalizma, niti ranije niti 1989. Protesti su u tim zemljama bili kombinacija zahtjeva za više *vlastite* države (tj. manje utjecaja **strane** države, i antidržavne ideologije), i više *društva* (tj. za legalizaciju sindikata kao što je bila poljska Solidarnost, ili novina i časopisa opozicije). Ali zahtjev za manje *strane* države bio bi – da se pojavio – također bespredmetan i paradoksalan: Jugoslavija nije bila pod kontrolom nijedne strane zemlje, a posebno ne SSSR-a, nasuprot kome je gradila svoj projekt alternativnog socijalizma. Istodobno, za razliku od Čehoslovačke ili Poljske, gdje su mnogi vlast identificirali sa čvrstom rukom i stranim utjecajem, u Jugoslaviji je većina građana držala da se zemlja nalazi pred raspadom, u opasnosti od anarhije. Smjer protesta protiv režima u npr. Čehoslovačkoj i Srbiji, bio je potpuno drukčiji, pa su Havel i Milošević postali antipodi u svemu. Dok je jedan vodio liberalno-demokratsku revoluciju protiv *države*, drugi je vodio antibirokratsku revoluciju protiv antidržavne ideologije i anarhije, za uspravu države. Dok je jedan bio fasciniran Zapadom kao antipodom Istoka, drugi je nastojao

35 Ivan Stambolić navodi naslove kazališnih predstava u Beogradu u trenutku kad je Slobodan Milošević došao na vlast, 1987, da bi ilustrirao kako su gotovo stajale u *opoziciji* tadašnjoj vlasti, promovirajući teme koje ona nije htjela i pristupe koje nije podržavala. Vidi Stambolić (1995).

održati ekvidistancu prema jednima i drugima, čak i onda kad je postalo očigledno da izbora više nema i da se ne može očuvati ekvidistanca između nečega čega ima i nečega čega nema.

U još jednom su se, ključnom, smislu događaji u Jugoslaviji razlikovali od onih u drugim istočno-evropskim zemljama. Budući da su druge zemlje bile pod utjecajem SSSR-a, zahtjev za uspostavom države je bio zahtjev za uspostavom *domaće* države, tj. oslobođenjem od strane vlasti. Sovjetski je Savez bio idealan *krivac za sve*. Pad komunizma mogao se stoga vezati za jačanje nacionalizma u domaćoj naciji, i prema tome nije morao dovesti do raspada te nacije i njene države. Antisocijalistička retorika, kao i antisovjetski stav, stvorili su odličan kontekst za obranu suvereniteta domaće države i jačanje poljskog, čehoslovačkog, bugarskog (...) identiteta. Na antisovjetskoj i antisocijalističkoj platformi mogla se utemeljiti demokratska Bugarska, i obnoviti demokratska Poljska. Situacija je u Jugoslaviji bila drukčija po oba bitna kriterija. Kako su sami gospodarili svojom zemljom, Jugoslaveni nisu mogli kriviti nikog drugog ni za socijalizam ni za antidržavlje, nego sebe same. Nije se moglo kriviti SSSR, pa uspostaviti jugoslavenski nacionalizam na antisovjetizmu; jer je antisovjetizam već bio sastavni dio samoupravnog socijalizma. U nedostatku neprijatelja (ili barem prijetnje) sa strane

(funkciju kojeg je SSSR odigrao u slučaju ostalih država Istoka), Jugoslavija je morala – ako je željela – naći unutrašnje izvore svojeg jedinstva. A to je bilo mnogo teže, gotovo nemoguće; posebno u okolnostima u kojima su i *krivci* morali biti pronađeni unutar zemlje, a ne izvanje. Ljubljana, Zagreb, i Priština, a u manjoj mjeri i Skoplje i Sarajevo, našli su tog krivca u Beogradu, ili kao glavnom gradu i simbolu Srbije ili Jugoslavije. Beograd, međutim, nije imao koga kriviti (osim “Kardeljevu” Ljubljanu), a nije mogao (i nije htio) prihvatiti krivicu koju su mu nametali drugi. Nedostatak vanjskog neprijatelja i patrona u novim okolnostima, bila je, dakle, nepovoljna okolnost za daljnji opstanak Jugoslavije.³⁶ Budući da je cijeli identitet Jugoslavije (nakon 1974) definiran oko centralne ideje, a ne etničke srodnosti, odbacivanje socijalizma je ispraznilo ideju Jugoslavije od bilo kakvog sadržaja. Tako je odjednom postalo nemoguće očuvati Jugoslaviju (antidržavnu, antisovjetsku) a istodobno odbaciti ideološki narativ na kome se ona temeljila. Ako se željelo uspostaviti novo jedinstvo, trebalo je ponuditi novi narativ, novi *raison d’être* koji bi objasnio opstanak Jugoslavije. Da bi se to, pak, učinilo, trebalo je najprije definirati ključne pojmove: **Jugoslavija**, **narod** i **država**. Učiniti to, međutim, značilo je ponovno postaviti nacionalno pitanje kao centralno pitanje. No, postavljanje nacionalnog pitanja bilo

118

36 O tome kako je nedostatak neprijatelja na granicama nepovoljno utjecao na prilike u Makedoniji u 2001, vidi moj tekst u *Transitions Online*, 14. april 2001. Stabilnost Makedonije, baš kao i nekadašnje Jugoslavije, bila je mnogo veća u doba dok su postojali *neprijatelji* na granicama. Pad Miloševića i promjene u Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj značile su kraj *hladnog rata* na makedonskim granicama. To je potom destabiliziralo unutrašnje prilike u zemlji.

je **posljedica** raspada ideološkog konsenzusa na kome se temeljilo jugoslavensko jedinstvo, a ne **uzrok**.

Da zaključimo ovaj dug i složen osvrt na argument koji vidi nacionalizam kao glavni uzrok raspada Jugoslavije: nacionalizam nije razbio ni socijalizam ni Jugoslaviju, nego se pojavio kao alternativa socijalizmu u trenutku kad se on rastvorio iznutra. Jednom kad se nacionalno pitanje pojavilo, ono je spriječilo normalnu politiku, postavljajući pretpolitičko, tj. državno pitanje ispred svega. Ali da je nacionalizam dobio šansu, za to nije zaslužna snaga samog nacionalizma, nego prije svega slabost socijalizma. Socijalizam je rastvoren iznutra, svojom vlastitom samorazarajućom ideologijom, koja je slijedila ideale o odumiranju države. On je počinio samoubojstvo, povlačeći za sobom i Jugoslaviju, koju je prethodno sveo na ideološki projekt. Jugoslavija je bila (anti-)država, koja je odumrla.

119

4. *Kulturalni argument*

Kulturalne i intelektualne elite imale su ako ne najznačajniju onda svakako vrlo značajnu ulogu i u stvaranju i u rastvaranju jugoslavenske države. Kulturalni argument tvrdi da je neatraktivnost jugoslavenske ideje (kako su je u 19. stoljeću formulirale kulturalne elite) bio glavni razlog raspada Jugoslavije. Jugoslavenska je ideja, tvrde zagovornici tog koncepta, bila u svom temelju nacionalistički projekt, koji je polazio od pretpostavke da su Južni Slaveni

(Jugoslaveni) isti narod, te bi stoga bilo poželjno i logično da žive u jednoj državi. Ta se ideja oslanjala na panslavističke i druge rasne teorije, ističući važnost zajedničkog porijekla za stvaranje političkih jedinica kao što su države. Jugoslavenstvo, koje je započelo kao nacionalistička ideja o stvaranju nacionalne države,³⁷ pretvorilo se kasnije u ideju multi-kulturalizma, tj. antinacionalističku ideju suradnje sličnih (ali ipak odvojenih) naroda – najprije Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom (nakon 1945) i Crnogoraca, Makedonaca (te od 60-ih) Muslimana (tj. Bošnjaka). Jednom kad je napuštena ideja o stvaranju jedne, jugoslavenske nacije, tvrde zagovornici ovog pristupa, zajednička je država postala trajno upitna. Kulturalne i intelektualne elite, koje su stvorile i promovirale jugoslavensku ideju, i iste te elite koje su kasnije razvijale druge ideje i negirale postojeće kulturalne srodnosti, najvažniji su faktor tog procesa.

U mnogočemu, kulturalni se argument poklapa s nacionalističkim argumentom. Nacija nije samo politička, nego je (posebno na način na koji je bila definirana u socijalizmu) i kulturalna zajednica, stvorena najčešće na temeljima zajedničkog jezika i/ili religije. Međutim, zagovornici kulturalnog argumenta vežu nastanak i nestanak nacije gotovo potpuno za kulturalnu sferu, za ideje i njihovu realizaciju. Nacija će tako biti prije svega njen identitet, ono po čemu ona postoji kao unutarnje jedinstvo među svojim članovima i po čemu

37 Danas mnogi zaboravljaju da je jugoslavenska ideja bila u svojoj biti nacionalistička. Ona je svoju atraktivnost dugovala (i) svom nacionalizmu, a popularnost joj je padala kad je prestala biti nacionalistički projekt.

se razlikuje od drugih, prije svega susjednih i sličnih nacija. Nacija je interpretacija, ona je narativ kojeg dijele članovi zajednice. Zajednica (community) je prije svega komunikativno jedinstvo unutar sebe same (communicative unity). Ona je potpuno fleksibilna i u velikoj mjeri proizvedena u procesu koji započinje idejom (zamišljanjem),³⁸ koja se kasnije pretvara u *nacrt*, pa i u konkretan institucijski, politički, i kulturalni oblik (ustav). Kulturalni argument, prilično raširen u postmodernističkim interpretacijama političkih događaja, naglašava važnost intelektualne elite (veoma labavo definirane) za opstanak ili nestanak nacije. Jugoslaveni su bili Jugoslaveni samo onda i dok su dijelili narativ o jugoslavenstvu, jugoslavensku ideju. Onda kad su prestali sebe vidjeti kao dio tog narativa, kad su prestali u njega vjerovati, kad im je on prestao biti uvjerljiv, jugoslavenska je nacija nestala. Nacije nastaju i nestaju – one nisu jednom zauvijek fiksirane grupe, određene nekim čvrstim kriterijima, poput genetske strukture svojih članova (krvnog srodstva), teritorije koju zaposjedaju, karakteristikama koje su određene prije svega klimatskim razlozima ili nečim petim. Kulturalne definicije nacije, razumljivo, oponiraju većini glavnih socioloških teorija, koje pokušavaju pronaći sveobuhvatnu kombinaciju faktora kojima bi se mogle objasniti, klasifici-

rati i definirati nacije. Nacije nisu tu oduvijek, niti ima ikakva jamstva da će opstati zauvijek. One su stvar srca i uma, ne biologije, geografije i meteorologije. One su subjektivna, ne objektivna, pojava. U okolnostima slobode, svatko od nas može odabrati kojoj će naciji pripadati, kao što može odabrati da ne pripada ni jednoj. Jugoslavenska je nacija, kao i primjerice istočno-njemačka, sovjetska ili čehoslovačka, nestala jer ideja jugoslavenstva više nije grijala srca ljudi koji su bili Jugoslaveni.³⁹

Kulturalni argument nudi iznimno mnogo korisnih ideja. Ovaj autor se također slaže da je nacija prije svega ideja, narativ, interpretacija. Ako je ijedna evropska zemlja često i radikalno mijenjala ideju koja joj je bila u temelju, onda je to bila Jugoslavija. Ona je nastala na ideji etničke istosti (ili vrlo bliske sličnosti) između raznih komponenata koje su se ujedinjavale u novu, jugoslavensku naciju, da bi potom potpuno odbacila koncept *narodnog jedinstva* i utemeljila se na ideologiji socijalističkog samoupravljanja. No, i ta je ideologija (iako potpuno antidržavna, i stoga paradoksalna kao temeljna ideologija države) bila dovoljna da ujedini sastavne dijelove – sve dok je bila uvjerljiva. Jednom kad se u nju prestalo vjerovati (prije svega u okviru elite, a potom i šire od toga – među populacijom koja je postajala relevantan akter, u procesu tzv. demokratizacije)

120

38 Za ideju o naciji kao zamišljenoj zajednici, vidi Andreson (1983), a za njenu primjenu na balkanskim slučajevima, Todorova (1997).

39 Mnoge se nacije danas nalaze pred izazovom separatizma. Ozbiljne se promjene, primjerice, mogu uočiti u razumijevanju pojma *britanska nacija*, i u njenom odnosu prema *engleskoj* (dominantnoj) i prema *škotskoj* naciji. Za te promjene, vidi Langlands (1999). U jugoslavenskom slučaju, vidi odličan tekst Aleksandra Pavkovića o srpskom identitetu između srpstva i jugoslavenstva (Pavković, 1998).

nestalo je jugoslavenske države i s njom jugoslavenske nacije.⁴⁰

Dobar je primjer primjene kulturalnih teorija na jugoslavenski slučaj knjiga Andrewa Wachtela: *Making and Breaking a Nation* (1998). Wachtelova analiza vrlo dobro pokazuje značaj intelektualnih krugova za stvaranje Jugoslavije. On detaljno analizira pokušaje jugoslavenskih nacionalista, kao što su Ivan Meštrović, Ivo Andrić i drugi, da promoviraju jugoslavensko jedinstvo, spajajući elemente različitih kultura i tradicija u jedno. Wachtel zaključuje da se Jugoslavija nije raspala ni zbog ekonomskih ni zbog institucionalnih razloga, nego zato što je uništen koncept jugoslavenstva, tj. jugoslavenskog naroda. Da je taj koncept očuvan, Jugoslavija bi se obnovila na nekim drugim temeljima, onako kako se uspjela obnoviti nakon drugog svjetskog rata. Wachtelova analiza se fokusira na intelektualne elite i njihov udio i u stvaranju i u rastvaranju Jugoslavije.⁴¹

Međutim, ipak ostaje pitanje: jesu li doista kulturalne elite stvorile i jesu li rastvorile Jugoslaviju? Jesu li one u bilo kojem od ta dva procesa imale najznačajniju ulogu? Ili su ipak političke elite bile značajnije? Ovaj se tekst zalaže za balansiran odgovor na to pitanje. Istina je da je i jugoslavenska ideja i ideja separatnih nacionalizama nastala najprije u okviru intelektualnih elita, da bi potom bila preuzeta u politički diskurs. Pa ipak, kulturalne su elite u jugoslavenskim zemljama često samo izražavale ono što su političke elite mislile, ali se nisu usuđile javno izreći. One su samo djelomično bile opozicija režimu, kao što su bile i djelomično slobodne. Istina je, bile su često opozicija političkoj eliti u drugoj republici ili na federativnoj razini – ali su se rijetko kada usuđivale sukobiti se direktno s elitom unutar vlastite republike/nacije. Njihova se relativna sloboda izražavanja mogla zahvaliti polupodršci koju su imale za takvu ulogu kod svojih političkih elita. *Disiden-*

121

40 Nedostatak jedinstvenog narativa, ideje koja bi bila prihvaćena od strane relevantnih aktera, danas predstavlja opasnost za opstanak SR Jugoslavije, Bosne i Hercegovine i Makedonije. Problem opstanka sadašnje Jugoslavije je, prije svega, u nevoljnosti njene političke i intelektualne elite da promovira ideju o jugoslavenskom narodu. Sadašnja Jugoslavija i dalje inzistira na socijalističkom narativu o štetnosti *unitarizma*, te i dalje sumnjičavo gleda na isticanje jugoslavenstva. (To se samo povećalo nakon pada Miloševića, koga su porazile snage koje su mnogo više zainteresirane za srpsku državu od njega. Ilustracija te promjene može se naći u prvom govoru Vojislava Koštunice nakon pada Miloševića – taj je govor započeo rečenicom: "Dobro večer, Srbijo!" Jugoslavija nije ni spomenuta.) Isto se to odnosi i na bosanski i makedonski narod u njihovim državama. To više ne predstavlja problem za Sloveniju, i – po svojoj prilici – za Hrvatsku, koje su na pragu stabilnog razdoblja u kojem će se formirati slovenski i hrvatski narod, ne samo (ni primarno) kao kulturalna nego (i) kao politička kategorija.

41 Kulturalnim elitama bavi se i doktorska dizertacija Jasne Dragović Soso (uskoro u tisku u Londonu), knjiga Vesne Goldsworthy *Inventing Ruritania*, te (iako na drugi način) knjiga Erica Gordya *The Culture of Power in Serbia*. Gordyeva knjiga naglašava vezu između političke i kulturalne elite, te na neki način kontrira Wachtelovom pristupu, koji tretira kulturalnu elitu gotovo kao samostalni i centralni faktor.

ti su bili tolerirani, a ponekad i zaštićeni zbog osobnih poznanstava s političkim liderima, generacijske pripadnosti, ili svog statusa nekadašnjih članova političke elite. U tom se smislu, kao što tvrdi Mihajlov (1998), samo uvjetno može govoriti o disidentstvu u Jugoslaviji.

Drugi je problem kojeg se može postaviti pred kulturalne teorije u njihovoj isključivosti kad se radi o definiranju nacije. Istina je da su nacije prije svega grupe koje dijele razumijevanje i prihvaćaju (sada stvorene ili nasljeđene) iste narative. No, je li to dovoljno da grupa postane *nacija*? Je li nacija doista nepolitički pojam? Može li se ona stvoriti *ab ovo*, iz ideje koju dijeli pet-šest, pa i pedeset-šezdeset sanjara i istomišljenika? Je li jugoslavenska ideja doista proizvod polutrijeznih rasprava u praškim pivnicama, nekoliko pjesama o južnoslavensvu i tuceta skulptura, pa makar one bile i Meštrovićeve? Na drugoj strani – također – je li grupa književnika okupljenih u Francuskoj 7, ili onih na Trgu Republike (danas Bana Jelačića) u Zagrebu mogla poništiti postojanje jugoslavenske nacije, čak i da su imale (i kad bi imale) takvu namjeru? Jesu li akademici Srpske Akademije Nauka i Umetnosti (SANU) doista imali takvu moć nad srcima i umovima (mnogih) Srba (i ponekih drugih) da su ih preusmjerili od jugoslavensva prema srpstvu, i to poludovršenim dokumentom (tzv. Memorandumom) koji je bio objavljen tek kad se Jugoslavija formalno raspala? Ili prave uzroke neatraktivnosti jugoslavenske ideje treba ipak tražiti negdje drugdje?

Ne negirajući, dakle, iznimnu važnost ideja i njihovih tvoraca u procesu formiranja nacionalnog identiteta, ovaj autor

ipak drži da se puni odgovor na pitanje o raspadu država ne može tražiti samo među idejama, niti samo kod njihovih tvoraca. Ideje su proizvod konteksta u kome nastaju. One korespondiraju sa situacijom koju su njihovi tvorci zatekli. Ta situacija ne mora biti stvorena nekom namjerom. Ljudi često ne znaju zašto čine to što čine, i u velikom broju slučajeva ne mogu definirati svoju namjeru. Ako i mogu, namjere su rijetko istovetne s ishodom akcija, jer rijetko kad akter ima punu kontrolu nad akcijom i okolnostima u kojima se namjera provodi. Suvremeni je svijet suviše složen da bi njime vladali diktatori. Ni najmoćniji među njima ne mogu uvijek kontrolirati ishod svojih akcija, posebno ne u politici, koja je sama po sebi interakcija subjektivnih djelovanja. Diktatori su stoga često potpuno zapanjeni ishodom akcija, jer ne mogu razumjeti da njihove namjere nisu dovoljne da bi stvorile željeni ishod. Razočarani ishodom, oni ili tvrde da nemaju apsolutno ništa s njim (jer ga nisu htjeli, oni su htjeli nešto drugo) ili krive druge za uništenje svojih dobrih namjera. Koliko smo puta čuli da je *ideja dobra, ali realizacija ne valja*, da je *zakon dobar, ali se ne provodi*? Ili: da je narod nezahvalan jer ne razumije namjere koje su oni imali; ili da *oni* nemaju ništa s ratom, jer su htjeli nešto drugo. Oni u to iskreno vjeruju, i iz tog vjerovanja proizlazi njihovo djelovanje/nedjelovanje/čuđenje. Kao što mnogi vjeruju da je raspad Jugoslavije doista rezultat ishoda neke mračne zavjere, zamišljene u kuhinjama ovog ili onog političkog restorana. Da je bilo dovoljno da osoba X (poput nekog svemoćnog svjetskog diktatora) poželi da neka zemlja nestane, pa da se to odmah i dogodi.

Ideje su moćne, ali u suvremenom je svijetu njihova moć ograničena. One su samo dio priče, ne cijela priča: važan i nužan dio, ali nedovoljan. Da bi se objasnila cijela priča, potrebno je biti daleko suptilniji – poći od subjektivnog, od ideja, ali nikada ne zanemariti kontekst u kome nastaju, niti interakciju s drugim idejama i njihovim akterima. Samo će tako biti moguće približiti se relevantnom odgovoru na pitanje kojim se ovdje bavimo. Više će o tome biti rečeno pri kraju ovog teksta.

Prije nego što pređemo na slijedeću grupu argumenata, moramo se zadržati na dvije specifične podgrupe kulturalnog argumenta, koje su stekle priličnu popularnost i unutar bivše Jugoslavije i izvan nje. Prva se odnosi na tezu o *sukobu civilizacija*, koju je promovirao Samuel Huntington, a u jugoslavenskim prilikama joj je glavni zagovornik bio Franjo Tuđman. Druga se oslanja na zaključak Johna Stuarta Milla iz njegovih *Razmatranja o predstavničkoj vladavini* (*Considerations on Representative Government*, 1865). Mill tvrdi, naime, da je predstavnička vladavina moguća samo onda kad postoji *osjećaj narodnosti*, koji je *prima facie* razlog da se članovi iste narodnosti ujedine u okviru iste vladavine, i da se razlikuju od onih koji su izvan njihove države. Kulturalne razlike (u prvom redu religijske i lingvističke) predstavljaju ozbiljan problem za stvaranje tog zajedničkog *osjećaja*. Ako su one tako značajne kao što je bio slučaj u Jugoslaviji, i tako višeslojne da uključuju ne samo lingvističke i religijske, nego i ekonomske, kulturalne i historijske razlike, onda se osjećaj pripadnosti istom narodu ne može uspostaviti. Kao posljedica, ne može se stvoriti jugoslavenski narod, nego se održavaju posebni narodi ko-

ji se potom bore ne samo za svoj opstanak (pred jugoslavenstvom) nego i međusobno – za teritorije i utjecaj. U jugoslavenskom slučaju, onda, slijedi da je fragmentacija bila izraz njene multikulturalnosti i multinacionalnosti. Ona je na neki način bila neizbježna i prirodna, kao što je gotovo neizbježno da sve višenacionalne zemlje manje-više slijede sudbinu Jugoslavije. Iako se njihovi narodi ne moraju mrziti, pa čak i ako je nacionalizam među njima slab i potpuno nenasilan, dakle, višenacionalne su države *po definiciji* nestabilne i – u krajnjoj liniji – nemoguće.

Nema u ovom tekstu prostora da se bavimo kritikom takvog interpretiranja Milla, koji je imao nešto drukčije razumijevanje pojmova kao što su *nacija*, *kultura*, *patriotizam*, *predstavnička vladavina* od njegovih današnjih tumača. Ostaje, međutim, činjenica da se ideja o tome da su višenacionalne države u principu nemoguće, danas proširila, dijelom i kao posljedica tragičnog rata koji je slijedio raspad Jugoslavije. Državne su ideologije, naravno, imale mnogo razumijevanja za takav narativ, budući da su suvremene države i dalje u prvom redu *nacionalne države*, što Jugoslavija nije bila. Multikulturalnost je, istina je, dopuštena i poticana, ali na privatnoj, nepolitičkoj, razini. Na političkoj razini, suvremene nacionalne države dopuštaju daleko manje multikulturalnosti i razlika nego što ih je dopuštala socijalistička Jugoslavija. Nema boljeg primjera za to, nego kad se uspoređuje status *manjina* (odnosno – da budemo precizniji – etničkih grupa, jer u socijalističkoj Jugoslaviji nitko nije bio *manjina*, kao što nitko nije bio *većina*) u bivšoj Jugoslaviji i zemljama razvijene liberalne demokracije. Po kojim god se kriterijima prava manjina uspoređivala, socija-

listička bi Jugoslavija bila iznad, ne ispod, onoga što su manjinama (kao takvim, dakle ne članovima manjinskih grupa kao građanima!) ponudile zapadno-evropske zemlje i Sjedinjene Američke Države. Uvođenje *zapadnih standarda* tretiranja manjina, prema tome, znači oduzimanje nekih prava i statusa koji su bili jamčeni za vrijeme socijalizma, a ne proširenje tih prava. Nije čudno, stoga, da Albanci na Kosovu, baš kao ranije i Srbi u Bosni i Hrvatskoj odbacuju razne zapadnoevropske prijedloge, smatrajući da time gube mnogo, a ne dobivaju ništa; ništa osim liberalne demokracije, za koju – kao što je već objašnjeno ranije u ovom tekstu – nikad nisu mnogo marili.

U svojoj se najnovijoj verziji argument o teškoćama opstanka višenacionalnih zajednica pojavio u Huntingtonovoj knjizi *Sukobi civilizacija* (*Clashes of Civilisations*, 1996), a još više kod onih tumača njegove knjige koji su snažno utjecali na političke prilike u Jugoslaviji (poput Franje Tuđmana).⁴² Iako se Huntingtonova knjiga fokusira na prilike u međunarodnoj politici nakon kraja Hladnog rata, ona je, u Tuđmanovoj interpretaciji, postala gotovo opravdanjem teze o nemogućnosti opstanka ne samo Jugoslavije, nego i Bosne i Hercegovine kao podjednako složene multietničke zemlje. Tuđman je koristio Huntingtonov argument (posebno dio o sukobu kršćanstva i islama) ne samo da legitimira svoj separatizam, nego i da opravda konflikte između Hrvata (katolika) i Bošnjaka (muslimana) u Bosni i Hercegovini.

Pritom je potpuno ignorirao Huntingtonovu zabrinutost zbog mogućnosti da posthladnoratovski svjetski poredak bude obilježen povratkom na polureligijske ratove, u kojima će fanatizam ponovno imati važno mjesto.

Huntingtonov argument, a još više njegovo korištenje u domaćoj debati, međutim, imaju ozbiljne nedostatke. Prije svega, upravo se na primjeru Jugoslavije pokazalo da savez između kršćanskog Zapada i islama nije nemoguć. Podrška Zapada Bošnjacima i Albancima (dakle, muslimanima) ne uklapa se u shemu o religijski-kulturalno determiniranoj politici. Nedostatak podrške Srbiji ne samo od Grčke (članice NATO saveza, dakle, zemlje napadača na Jugoslaviju u bombardiranju 1999) nego i Rusije, Rumunjske, pa čak i Bugarske (ne samo pravoslavne, nego i južnoslavenske zemlje) ilustriraju isti zaključak. Suviše čvrsto vjerovanje u tradicionalna, religijsko-kulturalna savezništva između Rusije (čak i Grčke) i Srbije stajala su Miloševiću Srbiju veoma mnogo. Isto je i s Tuđmanovom Hrvatskom, koja nije dočekala da svijet prihvati argument o njenoj civilizacijskoj ulozi *predžiđa kršćanstva*, koji Evropu i sada, kao i uvijek ranije, brani od islama.

No, čak i ako prihvatimo da suvremeni svijet doista nije podijeljen tradicionalnim religijsko-kulturalnim linijama, ostaje pitanje – mogu li višenacionalne države opstati ili ne. To nas pitanje ponovno vodi k ideologiji i njenoj golemoj važnosti u procesu raspada Ju-

124

⁴² Tuđman je o Huntingtonu govorio na nekoliko svojih novinskih konferencija, te u intervjuu *Vjesniku* 13. septembra 1997. Njegove je poglede potom u *Feralu* (10. novembar 1997) komentirao Muhamed Filipović, tadašnji bosansko-hercegovački ambasador u UK.

goslavije. Istina je, naime, da su se sve tri socijalističke federacije na istoku Evrope rastvorile padom komunističke ideologije: Jugoslavija, Sovjetski Savez i Čehoslovačka. Međutim, druge višenacionalne (više-jezične i više-religijske) zemlje nisu slijedile taj model. Kanada i Belgija su, primjerice, ostale ujedinjene, iako su razlike u identitetu između frankofona i anglofona u Kanadi veće nego one između Čeha i Slovaka u bivšoj Čehoslovačkoj. Švicarska je također ostala ujedinjena. Uostalom, i Velika je Britanija, u kojoj razlike između Engleza i Škota (da ne govorimo o onima između katolika i protestanata u Sjevernoj Irskoj) nisu zanemarive, također opstala, iako je njena budućnost postala neizvjesna nakon što je najprije izgubila imperiju, a nakon kraja Hladnog rata i značajan dio nekadašnje vojno-političke važnosti. Zašto su se samo socijalističke federacije raspale, dok su one utemeljene na idejama liberalne demokracije opstale?

Naravno da je ideologija *odumiranja države*, tako centralna za marksističko razumijevanje države, iznimno relevantna kad se raspravlja o ovom pitanju. Liberalno-demokratske države nisu nikad dopuštale da se nekažnjeno dignu pobune protiv njih, niti da se organizira građanski rat unutar njih. Britanska je reakcija na separatizam u Sjevernoj Irskoj tipičan primjer liberalne (minimalne) države, koja se nije suzdržavala da zavede ratno stanje i upotrijebi tenkove ne bi li građanski rat zaustavila prije nego što je počeo. Nasuprot tome, u državi u odumiranju, socijalističkoj Jugoslaviji, Jugoslavenska se Narodna Armija pretvorila u filmskog

snimatelja ilegalnog uvoza oružja na granici (s Mađarskom) koju je bila dužna štititi upravo od takve vrste ilegalne aktivnosti. Samoupravni je koncept, kome je u središtu bila ideja decentralizacije i područvljavanja (i) obrane, glavni razlog neefikasnosti jugoslavenske armije i policije u sprečavanju građanskog rata. Kao što s pravom ističe Veljko Kadrijević (1993), JNA je ostala vojska bez države, ali je isto tako i sama bila nesposobna riješiti se ideologije koja ju je učinila svojim zarobljenikom.

Naravno, nije samo nedostatak efikasne vojske i policije razlog za to što su istočno-evropske višenacionalne federacije nestale, a liberalno-demokratske opstale. Vojska i policija su propustile zaustaviti raspad i građanski rat kad se on pojavio kao realna opasnost, ali razlozi zbog kojih se takva opasnost uopće pojavila su dublji. Država u odumiranju je propustila uspostaviti jedinstveni obrazovni sistem, osnovati jugoslavensku televiziju (sjetimo se samo problema koje je imao JUTEL kad je počeo emitirati – prekasno), potaći studente da studiraju u drugim republikama Jugoslavije,⁴³ pomoći ljudima da se zaposle tamo gdje ima posla umjesto da primaju socijalnu pomoć tamo gdje ga nema; ponuditi stipendije onima koji bi htjeli učiti slovenski, makedonski i albanski jezik; narediti oficirima da moraju tečno govoriti bar tri osnovna jezika jugoslavenskih naroda, ako ne već i albanski; itd. Sve se to radi(lo) u Belgiji, Kanadi i Švicarskoj, zemljama koje se nisu bojale jedinstva, niti su ga proglašavale *unitarizmom*. Razlog zbog kojeg su te države opstale, a Jugoslavija nije, dakle, nije bio u tome što je u

43 Više o tome u Katunarić (1988) i Pantić (1987).

principu nemoguće da višenacionalne države opstanu, nego u tome što je socijalistički koncept bio antidržavni, i što je proglasio *unitarizam* glavnom opasnošću.

Separatistički nacionalisti, poput Tuđmana,⁴⁴ osjećali su da je demokratska Jugoslavija smrtna opasnost za hrvatski nacionalizam. Demokratska bi Jugoslavija stvorila jugoslavensku političku naciju i ne bi dopustila postojanje više političkih nacija na istom prostoru gdje ona postoji. Hrvatska nacija bila bi kulturna kategorija, koja bi opstala kao lingvistička, religijska, možda i ekonomska zajednica, ali bi izgubila status koji je imala u socijalističkoj Jugoslaviji. Ne samo hrvatska nego sve jugoslavenske nacije (uključujući srpsku) postale bi u demokratskoj Jugoslaviji ono što jesu – manjina stanovništva. Nacionalizam bi bio dopušten, ali bi nasilje bilo zaustavljeno. Nacionalistima bi bilo ponuđeno da se demokratskim sredstvima bore za otcjepljenje (kao što to mogu separatističke partije u liberalnim demokracijama), ali bi svaki pokušaj organiziranja građanskog rata

bio spriječen efikasnom akcijom policije i vojske. Zašto bi, međutim, ijedna jugoslavenska nacija (uključujući i Srbe) pristala na to da od *konstitutivnog naroda* postane *manjina*? Zašto bi pristale na redukciju svog statusa, ako su osjetile da mogu iskoristiti zadnje dane *anarhije* i postati većina u svojim novim nacionalnim državama. Njihovo je pitanje bilo logično i glasilo je, da parafraziramo Vladimira Gligorova, *zašto bismo bili manjina u velikoj državi, kad možemo biti većina u maloj?* To je pitanje razbilo Jugoslaviju, a potom bi – da nije bilo međunarodne intervencije – razbilo i Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Makedoniju, te SR Jugoslaviju (posebno Srbiju).

Tuđmanov strah od nastanka jugoslavenskog naroda raspalsao se pred mogućnošću da Jugoslavija postane članica Evropske zajednice (sada: Evropska unija). Po svojoj složenoj strukturi, Evropska je unija (bila) *Jugoslavija u velikom*, multietnička konfederacija država, ali je u ideološkom smislu bila drukčija – liberalna demokracija. Ta je kombinacija značila da je po obje osnove – i kao nadnacionalna za-

126

44 Razlog zbog kojeg u ovoj sekciji teksta spominjemo najčešće Franju Tuđmana nije samo u tome što je on najčešće govorio o *sukobu civilizacija*. Tuđman je bio prvi iskreni separatistički nacionalist koji je došao na vlast u Jugoslaviji. Ni Milošević ni Kučan to nisu bili. Oni su, da se poslužimo slikovitom usporedbom koju je dao David (Lord) Owen o Miloševiću (ali se odnosi i na Kučana) – jahali na tigru nacionalizma u nadi da će ga uspjeti kontrolirati, jer su se bojali da ih taj tigar inače ne proguta (1995: 128-9). U Miloševićevu je slučaju posebno dvojbena je li on bio ili ne nacionalist. U svojoj je prvoj fazi, Milošević vjerojatno bio *jugoslavenski* nacionalist, ali on nikada nije postao *srpski* nacionalist, kako ga danas mnogi nazivaju. Nikada, naime, nije htio da se formira srpska nacionalna država. Njegova je vezanost za Jugoslaviju, pa makar i do trenutka kad je Jugoslavija postala samo ime i ništa više, bila glavni razlog zbog kojeg je na kraju izgubio popularnost i izbore (2000). Više o tome u mom tekstu u *Liberal Debatt* (2000). Nasuprot tome, Tuđman je bio uvjereni separatistički nacionalist. Iako je glavni sukob u posljednjim godinama Jugoslavije bio između Slovenije i Srbije, tek s dolaskom Tuđmana na vlast Jugoslavija je postala nemoguća.

jednica koja sve više poprima osobine države, i kao konsolidirana liberalna demokracija koja štiti državljane od nasilja, EU bila neprihvatljiva nasilnom nacionalizmu. Da je Jugoslavija ušla u Evropsku uniju, kakve bi šanse bile Hrvatskoj i Sloveniji da ikad postanu nezavisne države? Štoviše, one bi dobile drugi poklopac na vlastiti separatistički nacionalizam – ne samo jugoslavenski (koji su separatistički nacionalisti već po sebi teško podnosili) nego i evropski. S tom razlikom što bi njihov pokušaj nasilja nad drugima bio spriječen prije nego što bi se pojavio. Hrvatski i slovenski separatizam bili su reakcija u posljednji tren, u pet prije ponoći, na proces globalizacije i evropeizacije. Ni hrvatski ni slovenski nacionalizam, baš kao ni albanski i srpski, nisu bili proevropski ni u jednom razumnom smislu u kome se taj pojam može koristiti. Nepomirljivo je tvrditi da šest prilično sličnih naroda ne može živjeti u Jugoslaviji, zemlji potpuno konfederaliziranoj i s 80-godišnjim iskustvom zajedničkog života, a istodobno navodno zagovarati članstvo u Evropskoj uniji, u kojoj 12 (danas 15) potpuno različitih zemalja formira tijela koja su više obavezujuća za zemlje članice nego što su bile odluke jugoslavenskog političkog vrha u zadnjim godinama Jugoslavije.

Separatizam nije nužna ni neizbježna opcija ostavljena narodima koji žive u višenacionalnim državama, iako ga je lakše promovirati u takvim, nego u državama sa značajnom homogenošću populacije. Iako se predsta-

vljao kao proevropski i prodemokratski, separatizam je malih jugoslavenskih naroda krajem 80-ih, kaže Anthony Giddens, bio izraz antiglobalizacijskih trendova, protivnik suvremenim tendencijama u Evropi i modernoj liberalnoj demokraciji.⁴⁵ One su uspjele samo zato što je nasuprot njima stajala oslabljena država u odumiranju, kompromitirana kao komunistička i stoga bez izgleda da bude podržana na Zapadu u bilo kakvoj akciji da ih spriječi. No, da se sa svojim akcijama tvrdoglavog odbijanja bilo kakvog kompromisa, preuzimanja graničnih prijelaza i okruživanja vojnika u kasarnama, uvoženja oružja po mrklom mraku s namjerom da započnu građanski rat, pojavili na Zapadu – ne samo da ne bi uspjeli, nego bi njihovi tvorci danas bili tek na početku dugotrajnih zatvorskih kazni. Raspad Jugoslavije stoga nije bio izraz nužne nemogućnosti postojanja višenacionalnih država, niti *sukoba civilizacija* unutar jedne zemlje: on je bio rezultat uspjeha ideologije antidržavlja, te okolnosti u kojima je separatistički nacionalizam iskoristio šansu da se predstavi kao ono što nije i da u ključnom trenutku sakrije svoju antievropsku, antiglobalizacijsku i nasilnu prirodu.

5. Argument međunarodne politike

Argument koji inzistira na važnosti jednog ili više faktora iz međunarodne politike za stvaranje i rastvaranje Jugoslavije, u ovom tekstu nazivamo argumentom *međunarodne politike*. Znača-

45 "Raspad Jugoslavije je rezultat pobjede antikozmopolitanskih snaga, i prema tome jest potpuno protivnik duhu vremena", rekao je Giddens u intervjuu koji je autor imao s njim. Za Giddensovo razumijevanje odnosa između globalizacije i fundamentalističkog nacionalizma vidi njegova predavanja na London School of Economics 1999/2000, na web-stranici LSE: www.lse.ac.uk.

jan broj autora tvrdi da je Jugoslavija stvorena (1918) i obnovljena (1945) zahvaljujući prije svega jednoj ili nekoliko svjetskih sila, te da je za cijelo vrijeme njena postojanja međunarodni faktor imao presudnu ulogu. Jugoslavija se održavala zahvaljujući ravnoteži postignutoj između dva vojno-politička bloka. Njena (nesvrstana) politika ekvidistance prema tim blokovima, te geografska pozicija između njih, bila je ako ne glavni a onda sigurno vrlo značajan razlog za opstanak Jugoslavije kao ujedinjene zemlje. Hladni rat, a posebno helsinški dogovor o zamrzavanju granica i garantiranju teritorijalne cjelovitosti postojećih zemalja (1975) učinio je praktički nemogućim i radikalne ideološke promjene (koje bi, recimo, rezultirale približavanjem Jugoslavije jednom ili drugom savezu) i bilo kakav separatizam (odnosno stvaranje novih država u Evropi). S obzirom na važnost tog *trećeg puta* za novi jugoslavenski identitet, postojanje dva ideološko-vojna bloka na granicama bio je glavni razlog stabilnosti i opstanka te zemlje.

Već je iz toga jasno da je kraj Hladnog rata destabilizirao Jugoslaviju. Prije svega, zemlja više nije imala vanjske neprijatelje (ideološke, ako ne i vojno-političke) koji bi pomogli da se unutrašnje razlike marginaliziraju i učine drugorazrednima. Trebalo je, dakle, pronaći unutrašnje izvore stabilnosti i jedinstva, a to je (bilo) daleko teže. Drugo, Jugoslavija je izgubila važnost koju je imala za vrijeme Hladnog rata. To se marginaliziranje Jugoslavije događalo postupno (najprije zbog ekonomske vezanosti za Zapad, potom zbog Titove smrti, a onda također zbog razvoja nuklearnog i dalekometnog naoružanja, posebno otkako je Ronald

Reagan postao američki predsjednik, 1982), ali je kulminiralo padom socijalizma u (nekadašnjoj) Istočnoj Evropi. Dok je ranije Jugoslavija bila idealan partner Zapada u pokušaju razbijanja monolitnosti socijalističkog bloka, sad je cijela Istočna Evropa postala liberalno-demokratska. Promjene su se u Istočnoj Evropi, također, dogodile iznenada i bile su radikalnije od onih koje su se događale u Jugoslaviji. Zašto bi Zapad preferirao zemlju koja je zagovarala sporu i postupnu transformaciju, uz zadržavanje mnogih elemenata socijalizma, kad su Poljska, Češka ili Baltičke zemlje zagovarale radikalnu transformaciju u puni, liberalni kapitalizam? Također, geografska je važnost Jugoslavije smanjena s globalne na regionalnu (evropsku). Pozornost Zapada selila se na tek liberalizirane zemlje nekadašnje Istočne Evrope, i na izvan-evropska područja (posebno u doba rata s Irakom). Nova je Rusija imala sve manje interesa i snage za ekspanziju na Jadran, a niti je mogla niti željela inspirirati revolucije u zemljama kao što su, recimo, Italija i Francuska. Jugoslavija je, stoga, izgledala kao najmanji problem i najmanje značajan problem. Ignoriranje jugoslavenskog problema se kasnije, doista, vratilo poput bumeranga Zapadu. Autori koji zagovaraju ovaj pristup, kritiziraju Zapad radi goleme *greške* u procjeni, ignoriranja i – kao posljedice – nerazumijevanja važnosti i uzroka jugoslavenskog problema. Jugoslavija je, kažu oni, bila žrtva pada Berlinskog zida, i zapadnog nerazumijevanja problema. Ta se neadekvatnost vidi, navode Woodward (1995) i Zimmermann (1996/9), u nevoljkosti Zapada da podrže ekonomske reforme Ante Markovića (1988-1991) bilo čime, osim beskrajnim verbalnim notama i praznim ge-

stama. Još i gore, ekonomski pritisak na Jugoslaviju već od prve polovice osamdesetih učinio je jugoslavensku elitu (ponajprije jugoslavenske vlade, uvijek pragmatičnije od partijskog vrha) neefikasnim u svojim osnovnim funkcijama, prije svega u suprotstavljanju neredima u pojedinim dijelovima zemlje. Ujedinjen s ekonomskim pristupom (o kome smo više rekli u prvoj sekciji ovog teksta), pristup koji inzistira na međunarodnim faktorima tvrdi da je taj vanjski pritisak (od strane MMF-a) samo povećao ekonomsku krizu, koja je potom proizvela ustavnu krizu, što je na kraju pomoglo separatističkim nacionalistima da potkopaju ono što je – i po zapadnim standardima – mogao biti uspješan primjer reformi. Kao što tvrdi Susan Woodward, Jugoslavija se nije raspala ni zbog mržnje među njenim narodima, ni zbog sloma neke političke diktature, nego zato što je došlo do raspada međunarodnog poretka koji je snažno utjecao na jedinstvo te zemlje.

Ključno za taj raspad bila je promjena izvana, u stranom ekonomskom i strategijskom okruženju o kome je ovisila stabilnost te zemlje. Suprotno mitu koji se formirao nakon pada Jugoslavije, pukotine u sistemu nisu bile granice među civilizacijama koje su se zajednički nastanile na Balkanu, nego one koje su definirale unutrašnji poredak te zemlje i njenu politiku za vrijeme socijalističkog razdoblja. (Woodward, 1995:22)

Sa sasvim druge strane, ali ipak sličan argument o važnosti međunarodnih faktora, ponudili su i neki sudionici političkih događaja u

Jugoslaviji. Primjerice, posljednji jugoslavenski ministar obrane, general Kadijević, u svojoj analizi razloga raspada Jugoslavije (1993) tvrdi da je kolaps Sovjetskog Saveza učinio Jugoslaviju osjetljivom na pritisak sa Zapada, te da je također ohrabrio antikomunističke i separatističke snage unutar zemlje (posebno u tradicionalno prozapadnim krajevima) da povećaju svoje zahtjeve. U toj sprezi anti-ocijalističkih snaga unutar zemlje i Zapada, general Kadijević (ali ne samo on) vidi glavni razlog raspada i rata koji mu je slijedio. Kadijević vjeruje da je tzv. *novi svjetski poredak* bio iznimna opasnost za nezavisnost i opstanak Jugoslavije, koja je bila *razbijena*, a nije se raspala sama od sebe. Tko je čitao iznimno važne zapise Borisava Jovića (1995) mogao je naći mnogo izvora o tome kako je Kadijevićeva *strateška procjena* pretvarana u politički pritisak na (prije svega srpski) politički vrh da poduzme akcije u skladu s njom. Potom se, naravno, može razumijeti i zbog čega je vojska s takvim razočaranjem dočekala propast pokušaja vojnog udara u SSSR u augustu 1991. *Faktor Gorbačov* je upropastio ne samo SSSR, nego i cijeli projekt socijalizma, a na kraju i Jugoslaviju. Ili – barem – Gorbačov i MMF su (zajednički?) upropastili Jugoslaviju. Također, može se razumijeti i zašto i danas neki očekuju da se stvari izmijene u Rusiji, ili generalno u Istočnoj Evropi. Komunističke snage u današnjoj postsocijalističkoj Evropi, naime, još uvijek vjeruju da je 1989. bila godina kontrarevolucije. No, kontrarevolucija ne može dugoročno uspjeti zato što je povijest u biti linearan proces, u kome nakon kapitalizma uvijek dolazi socijalizam kao prijelazna faza prema komunizmu. *Mi ćemo se vratiti*, to nije samo parola

neokomunista nego i iskreno vjerovanje da je sve ovo što se događa nakon 1989. samo privremena i (historijski gledano) kratka faza između socijalizma i (novog) socijalizma.⁴⁶ Uvjerenaost da će uskoro doći do povratka socijalizma u Rusiji, da će se narodi u zemljama koje su se odvojile od Jugoslavije, *osvjestiti* (jer će prevagnuti klasno nad nacionalnim), da će se pokazati da su komunisti bili u pravu kad su upozoravali na opasnosti nacionalizma, bila je i ostala snažna kod onih koji su vjerovali u ideologiju socijalizma. Povratak socijalizma, rast antizapadnog raspoloženja u nekadašnjoj Istočnoj Evropi, i rast popularnosti jugoslavenskih i socijalističkih tendencija, značili bi istodobno i povećane šanse obnove Jugoslavije. Kao što neki od sudionika u političkim zbivanjima koja su vodila u raspad Jugoslavije okrivljuju strane faktore (i *strane plaćenike*, suradnike tih stranih faktora) za *razbijanje* federacije, tako i od eventualnih promjena međunarodnih okolnosti očekuju obnovu Jugoslavije i socijalizma u njoj.

Iako su međunarodni faktori uvijek imali značajnu ulogu u jugoslavenskoj politici, ipak se ne smije pretjerivati u naglašavanju njihove važnosti u posljednjem razdoblju pred rastvaranje Jugoslavije. Ni *MMF* niti *faktor Gorbačov* nisu bili od odlučujućeg utjecaja na događaje u Jugoslaviji. Jugoslavija nije bila članica nijednog od dva vojno-politička saveza. Ona je vidjela *perestrojku* i *glasnost* kao neku vrstu pobjede svog modela samoupravljanja nad državnim so-

cijalizmom, kojemu se suprotstavila 40 godina ranije.⁴⁷ Jugoslavenski političari nisu bili ni najmanje zabrinuti zbog dolaska Gorbačova na vlast u Sovjetskom Savezu, a podržali su detant i kraj otvorenog neprijateljstva u Hladnom ratu, koje su vidjeli kao pobjedu svoje nesvrstane politike. Promjene u Istočnoj Evropi, također, nisu viđene kao prijetnja, nego prije svega kao još jedno (i definitivno) sovjetsko priznanje da su Jugoslaveni (tj. Tito) bili u pravu kad su odlučili krenuti drugim putem. Pad Brežnjevljeve doktrine bio je pozdravljen kao važan preduvjet dodatne sigurnosti Jugoslavije. Posljedica je bila – brzo i znatno smanjenje vojnog budžeta, te početak kritike JNA u najotvorenijim dijelovima zemlje, prije svega u Sloveniji. Uostalom, ne treba zaboraviti da mnogi inspiratori promjena na Istoku (poput onih koji su imali važno mjesto u poljskoj *Solidarnosti*) nisu – barem isprva – zagovarali prijelaz na otvoreni kapitalizam, nego su još uvijek vidjeli neku mogućnost *trećeg puta*, kompromisa između dviju mogućnosti.⁴⁸ Kako Jugoslavija nije pripadala Varšavskom paktu, situacija u Sovjetskom Savezu nije, dakle, direktno utjecala na prilike u njoj na način na koji je utjecala na zemlje članice. Njen je utjecaj bio posredan, i ponajprije se osjetio na krizi jugoslavenske ideologije – koja nakon prestanka blokovske podjele svijeta više nije mogla ostati samo samoupravna (tj. antisovjetska), niti je u vanjskoj politici bilo dovoljno da ostane nesvrstana. Nesvrstanost i samoupravljanje, naime,

130

46 Za ovakav zaključak treba vidjeti knjigu Mirjane Marković (1996).

47 Takav je stav gotovo eksplicitno izrečen u zdravici Slobodana Miloševića Mihailu Gorbačovu, prilikom njegove posjete Beogradu 1988. Vidi, Milošević (1989).

48 O tome je govorio Adam Michnik u svom predavanju na London School of Economics, 1. decembra 1999.

imali su smisla **samo** u svijetu koji je bio blokovski podijeljen.

Još je manje uvjerljiva interpretacija jugoslavenskog raspada kao posljedice diktata MMF-a u prvoj polovici osamdesetih. Jugoslavenska je politička elita (prije svega njen partijski dio) uporno odbijao slijediti upute MMF-a. Partijski je vrh uspješno blokirao četiri posljednje vlade (s premijerima Đuranovićem, Planinc, Mikulićem i Markovićem) upravo kad su pokušali provesti ozbiljnije ekonomske reforme, odnosno zaustaviti decentralizaciju ekonomskog sistema, jer je smatrao da vlada previše slijedi MMF i njegove instrukcije. Premijeri, a ne partijski lideri, bili su primorani povući se – dvoje je bilo potpuno marginalizirano na kraju mandata (Đuranović⁴⁹ i Planinc), a dvoje prisiljeno na ostavku (Mikulić i Marković). Svi su jugoslavenski premijeri vidjeli MMF kao neku vrstu dobrodošlog saveznika u njihovoj političkoj borbi s partijskim vrhom (odnosno: s ideologijom i dogmatskim proti-

vljenjem promjenama političkog sistema, kakav je bio određen Ustavom iz 1974), a ne kao diktatora izvana.⁵⁰ Prema tome, ni uloga MMF-a nije bila presudna u procesu raspada.

Iako svi dokumenti o tome još nisu dostupni, s priličnom sigurnosti može reći da ni Zapad ni Istok nisu željeli da se Jugoslavija raspadne, a još su manje radili na tome da je razbiju. Nikome izvana nije odgovarala nestabilnost u regiji, niti je itko imao pripremljen scenario za slučaj da se to dogodi.⁵¹ Jugoslavija gotovo da nije imala neprijatelja izvan svojih granica – njeni neprijatelji bili su unutar granica. Nedostatak je vanjskih neprijatelja, međutim, bila iznimno nepovoljna okolnost u trenutku u kome se morao oblikovati novi jugoslavenski identitet. Stvorena kao obrambeni savez malih naroda pred svojim velikim susjedima, Jugoslavija je od samog početka bila ovisna o postojanju *vanjskog neprijatelja*. Unutrašnje su se razlike potiskivale upravo zato što je zemlja bila okružena BRIGAMA, kako je anegdota sugerir-

49 O pritiscima na svoju vladu i razlozima njena relativnog neuspjeha, Veselin Đuranović je napisao tekst, objavljen u časopisu **Socijalizam**, 1985.

50 Milka Planinc je to izravno potvrdila u razgovoru koji sam imao s njom 19. aprila 1998. Ona je tada rekla da je glavni problem bio dogmatizam u SKJ, a da je ona koristila pritisak MMF-a da razbije otpore ekonomskim reformama. No, na kraju je poražena, baš kao što je prije nje bio poražen Đuranović, a nakon nje Mikulić i Marković. Milka Planinc drži da je MMF bio dobrodošao saveznik reformskih pokušaja vlade, ali da je problem bio u nereálnim rokovima koje je postavljao pred vladu.

51 Više na razini anegdote, ali ipak ilustrativan, jest podatak koji u svojoj knjizi navodi Richard Tomlinson, obavještajac britanskog MI6, koji je 1992. počeo raditi na jugoslavenskim poslovima. Tomlinson navodi da je u cijelom MI6 bilo zaposleno samo troje ljudi koji su govorili srpsko-hrvatski, od kojih su dvojica radili u Beogradu, dok je treći bio raspoređen na poslove vezane za Finsku. (Tomlinson, 2001:131). Slična je bila zbunjenost i neadekvatna pripremljenost i ostalih koji su bili involvirani u jugoslavensku krizu, kao što svjedoče memoari vojnika koji su bili poslani u postjugoslavenske zemlje. U svom predavanju na Sveučilištu u Stirlingu (21 februara 2001) to je potvrdio i britanski brigadir Jonathan Bailey.

rala. Bez briga na granicama, Jugoslavija se morala okrenuti svojim domaćim brigama – koje su se sad povećavale u nedostatku onih vanjskih.

Iako su promjene u okruženju i u globalnim političkim odnosima utjecale na zbivanja u Jugoslaviji, taj je utjecaj bio indirektan i iskazao se ponajprije kao pritisak na ideološki narativ koji je ujedinjavao zemlju. Neodgovarajuće je stoga tvrditi da je raspad Jugoslavije rezultat akcija poduzetih protiv njenog jedinstva izvan njenih granica. Istina je da su, kad su se uključile u jugoslavensku krizu, strane sile pokazale golemu neinformiranost i neznanje, pa je njihova akcija često dolijevala ulje na vatru, umjesto da je gasi.⁵² Pa ipak, međunarodna je zajednica intervenirala tek kad je Jugoslavija ušla u završnu fazu svog raspada: ne prije proglašenja deklaracija o nezavisnosti u Sloveniji i Hrvatskoj. A i tada je ta intervencija bila minimalna, *ad hoc* i – uglavnom uspješna. Paradoks je da se međunarodna zajednica pokazala uspješnijom u prvoj fazi ratovanja među postjugoslavenskim državama (u Sloveniji i Hrvatskoj) ne-

go u kasnijim (u Bosni i Hercegovini, na primjeru Kosova i sada Makedonije). Njena je intervencija tada (u ljeto 1991) pokazala, kako je rekao James Gow (1997) *nedostatak volje*, nikako neki unaprijed stvoreni plan koji je samo trebalo izvesti. Kao što tvrde Perović (1993), Lukic i Lynch (1996:113), te Đilas (1993:109), Jugoslavija je poražena *iznutra*, a ne *izvana*.

6. Argument o ulozi ličnosti

Mnogi autori, podjednako unutar akademske zajednice kao i izvan nje, naglašavaju ulogu pojedinih ličnosti u procesu raspada Jugoslavije. Dvije su osobe često spominjane u tom kontekstu: Josip Broz Tito i Slobodan Milošević. Povremeno – iako rijeđe – takav se argument čuje i u vezi s Franjom Tuđmanom i Alijom Izetbegovićem.⁵³

Autori koji naglašavaju važnost Titove ličnosti tvrde da je njegova moć bila ogromna, i da je on bio jedini stvarni tvorac odluka (decision-maker) i stvarni suveren Jugoslavije. Suverenitet je bio vezan za osobu, a dr-

132

52 Danas je uobičajeno kritizirati međunarodnu zajednicu za njenu politiku prema Jugoslaviji. Iako ovaj autor vjeruje da ima dovoljno dokaza da su one ignorirale važne činjenice i pokazale zavidno neznanje, ipak se mora biti fer prema međunarodnim snagama uključenim u jugoslavenski problem. One su ipak uspjele u mnogočemu. Primjerice, njihovo je posredovanje doista pomoglo zaustavljanju rata u Sloveniji (august 1991), a također i u Hrvatskoj (Vanceov plan i priznanje Hrvatske u januaru 1992). Paradoksalno, međunarodna je zajednica bila uspješnija u prvoj fazi rata nego kasnije.

53 Ta trojica se lidera, primjerice, smatraju glavnim sudionicima jugoslavenske krize u knjizi *Gospodari rata i mira* (Matvejević i dr, 1999). Uloga drugih aktera, koji su bili važniji od Izetbegovića – kao što su Milan Kučan, Ante Marković i dr. ponekad neopravdano izmiče pažnji analitičara. S pozicije koju zastupa autor ovog teksta – da je ideologija bila iznimno važna – paradoksalno je i neopravdano da nema ozbiljne studije o ulozi ljudi poput Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića, ili Stipe Šuvara, u samom procesu raspada Jugoslavije. Na drugom će mjestu (ne u ovom tekstu) biti popunjena ta praznina u suvremenoj literaturi o ovoj temi.

žava je tretirana gotovo kao njegovo osobno vlasništvo. Simbolički, ali i u stvarnom političkom smislu, gotovo da nije bilo razlike između Tita i Jugoslavije. Jugoslavija je bila *Titova Jugoslavija*, ili – da upotrijebimo jednu od glorificirajućih pjesama iz njegova razdoblja – ona se *cijela savila oko druga našega, Tita maršala*. Bez obzira na njenu formalnu i ustavnu decentralizaciju, Jugoslavija je ostala centralizirana i ujedinjena pod Titom. On je bio izvan i iznad zakona, predsjednik s mogućnošću reizbora *bez ograničenja trajanja mandata*, kako je zapisano u Ustava SFRJ iz 1974. On stoga nije više bio političar, podložan političkoj interakciji, nego, kako kaže Mirko Tepavac (1997) – država sama. Što je onda prirodnije nego da njegovom smrću nestane i država kojoj je on bio suveren? Posebno stoga što je Ustav spriječio da se pojavi *novi Tito*, ukidajući funkciju predsjednika Republike, te uvodeći institucionalne pretpostavke da se nikad više ne pojavi sličan *izuzetak*. Detitoizacija Jugoslavije počela je Ustavom iz 1974, dok je Tito još bio živ, da bi se nastavila punom snagom nakon njegove smrti. Dok je na simboličkoj razini vlast mijenjala ništa ili vrlo malo (Štafeta mladosti se održala do 1988, JNA je i dalje govorila o Titu kao svom Vrhovnom komandantu, itd.) – na ustavnoj se i

institucijskoj razini sve izmijenilo. I ta posljednja institucija savezne države, simbol jugoslavenskog jedinstva i vrhovni arbitar u političkim sukobima, nestao je 1980, godinu dana nakon smrti Edvarda Kardelja, vrhovnog arbitra u ideološkim sukobima. Ništa više nije ostalo da poveže pokidane veze među republikama i pokrajinama. Jugoslavija nakon Tita samo je govorila da slijedi *Titov put* – u stvarnosti je glavna briga jugoslavenskih političara bila da spriječe pojavljivanje novog Tita. Nakon Tita, ukratko, nije bio Tito, nego je Jugoslavija sve više ličila na Titanik, čiji su kormilari (da se prisjetimo zaboravljene metafore Gorana Babića) mislili da su sante leda koje su pred njima – pingvini.

U tom kontekstu treba razumjeti pojavljivanje Slobodana Miloševića (1984–1987) i reakciju odanih titoista i odanih kardeljista na njegovu retoriku. Milošević je mnogima izgledao kako *novi Tito* – ne samo svojoj supruzi (Đukić, 1992) i suradnicima nego i populaciji koja ga je podržavala.⁵⁴ I odani kardeljisti, *ustavobranitelji*, zagovornici Ustava iz 1974, također su ga vidjeli kao *novog Tita*, dakle – kao opasnost za sam poredak. Milošević je stoga podijelio socijalističke snage na *titoiste* (ustavoreformatore) i *kardeljiste* (ustavobranitelje), posta-

54 Kao ilustraciju ovog zaključka, dovoljno bi bilo pogledati samo parole koje su nošene na *mitinzima istine* i u *antibirokratskoj revoluciji*. Pjesme su pjevane o Slobi koji će “da zameni Tita” (Kerčov, 1989). U tom smislu, pogriješili su oni komentatori koji su u pojavi Miloševića vidjeli “drugu smrt Josipa Broza”. Miloševićevim podržateljima i protivnicima, on je ličio više na “drugo pojavljivanje Josipa Broza” među Jugoslavenima. Miloševićeva podrška u unutarpartijskom sukobu sa Ivanom Stambolićem (1987) bila je osigurana njegovom obranom titoizma (npr. u slučaju *Student*). Protitoistička retorika (uz istodobno ignoriranje Kardelja, i prešutnu rehabilitaciju Rankovića) osigurala mu je podršku i u JNA, te kod starije generacije partizanskih boraca (primjerice, kod Svetozara Vukmanovića Tempa i Jakova Blaževića).

jući centralna referentna točka prema kojoj su se oblikovali njihovi narativi. Ono što je započelo kako ideološki konflikt oko interpretacije Ustava, nastavljeno je kao zahtjev za njegovom promjenom, da bi završilo kao polarizacija Jugoslavije na tzv. srpsku i tzv. slovensku opciju. Milošević je u tom sukobu, koji je na kraju i razbio Jugoslaviju, imao centralnu ulogu.

Autori poput Ivana Vejvode (1993) s pravom vide Miloševića kao osobu koja je htjela zamijeniti Tita, osvajajući vlast/moć (power) koju je on ostavio praznom nakon svoje smrti. Čineći to, Milošević se razlikovao od drugih posttitoističkih vođa, koji nisu imali nikakva interesa da se ponovno pojavi netko tko bi ih mogao postaviti u *sendvič* između svoje volje i volje puka, i stalno pritiskati opasnošću od neke *antibirokratske revolucije*. Njihovo je razmišljanje bilo pragmatično, iako je i nacionalni element imao ulogu u tome. Tito je bio nadnacionalna i natpolitička figura, koja nije bila identificirana ni s jednom jugoslavenskom etničkom zajednicom.⁵⁵ Bio je Hrvat/Slovenac, ali nikada nije bio identificiran s hrvatskom/slovenskom politikom, niti je na vrh Jugoslavije došao kao predstavnik Slovenije/Hrvatske. Za razliku od njega, Milošević je bio identificiran kao srpski političar, i prema tome – percipiran kao potencijalno pristrasan kad se radilo o glavnim političkim i ideološkim sukobima. Autori koji naglašavaju njegovu važnost, ističu da je Milošević uznemirio, ako ne i uništio, krhku ravnotežu koju je

uspostavio Ustav iz 1974, svojim kompleksnim sistemom međusobnih kontrolnih mehanizama. Također, on je prekršio osnovno pravilo socijalizma – da mase ne trebaju (ne smiju) biti uključene u politiku, sve dok nisu *svjesne* povijesnih ciljeva radničke klase. Socijalizam, kako je rekao Edvard Kardelj (1967) nije društvo u koje vlada impulsivni instinkt većine. Partija nije organizacija koja nužno predstavlja većinu – ona predstavlja viziju budućnosti u kojoj će nestati i većina i manjina, i koja će se temeljiti na historijskim interesima (bivše) većine. Samo je Titu bilo dopušteno da koristi mase u obračunima s drugim članovima elite. I zbog svog programa recentralizacije Jugoslavije, i zbog otvorenosti kojom je kritizirao postojeće ustavno stanje, i zbog tehnike vladanja koju je promovirao uvođenjem puka kao saveznika u obračunima unutar elite, Milošević je predstavljao vrlo ozbiljnu prijetnju generaciji posttitoističkih vođa. Njegova priroda, koju je karakterizirala istodobno iznimna nefleksibilnost i neočekivana totalna fleksibilnost, glavni je razlog raspada Jugoslavije, tvrde mnogi, a nitko direktnije od Lukica i Lyncha koji kažu: “Da se Slobodan Milošević nije pojavio kao *Duce* u Srbiji, Jugoslavija bi možda nakon kraja geopolitičke podjele Evrope na Istok i Zapad evoluirala u asimetričnu federaciju ili konfederaciju” (1996:14).

I Josip Broz i Slobodan Milošević sigurno su imali središnje značenje u raznim fazama jugoslavenske povijesti. Temeljna je po-

134

55 Po tome se on razlikovao od svog prethodnika Aleksandra Karađorđevića i svog potencijalnog nasljednika Slobodana Miloševića. Nepripadnost ijednoj etničkoj grupi (u smislu njena predstavljanja u Jugoslaviji) razlikovala je Tita i od drugih u političkom vođstvu Jugoslavije. Ustavom iz 1974. praktički je onemogućeno da se pojavi ijedna druga osoba koja ne bi bila predstavnik neke republike/etničke grupe.

zicija ovog teksta da svaka analiza razloga za raspad socijalističke Jugoslavije mora poći od uloge elita, a u raznim razdobljima su Broz i Milošević bili najistaknutiji pripadnici političke elite. Način na koji su oni razumjeli političke prilike u Jugoslaviji, i – još više – vizije koje su slijedili – moraju biti središte naše analize, želimo li razumjeti njihove akcije. No, i uz sve to, mora se biti oprezan ne bi li se završilo u drugom ekstremu, onom koji bi zanemarivao kontekst u kome su te (i druge) osobe djelovale, uključujući i interakciju (odnosno otpor) s kojim su bile suočene, i zbog kojih njihove namjere vrlo često nisu mogle biti realizirane ili su rezultirale drukčijim ishodom od željenog. Jugoslavija nije stvorena, niti se raspala zbog jedne osobe. Ni Broz ni Milošević nisu bili puki diktatori, koji su vladali bez ikakve prilagodbe s drugim članovima elite, ili bez ikakvog razumijevanja za volju značajnog segmenta (ako ne i većine) populacije. Oni nisu došli na vlast niotkuda; nego kao rezultat trendova u jugoslavenskom (srpskom) društvu. Njihovi uspjesi i neuspjesi nisu samo rezultat njihovih sposobnosti i nesposobnosti, nego dobrim dijelom i okolnosti u kojima su djelovali. I Tito i Milošević bili su (i) proizvod, a ne samo stvaratelji političkih trendova. Koliko god danas i jednog i drugog mnogi smatrali *diktatorima* ili barem *autokratama*, već je dosad do-

voljno izvora koji ukazuju da su i Tito i Milošević morali uzimati u obzir značajne otpore njihovim vlastitim gledanjima, i da su konačne odluke ponekad (posebno u Titovom slučaju, u razdoblju tzv. Četvrte Jugoslavije) bile protivne njihovim željama.⁵⁶

Usporedbe između Miloševića i Hitlera (ili Sadama Huseina), također, propuštaju uzeti ozbiljno vrlo važan element: da je Milošević bio izabrani lider, koji se redovito podvrgavao izborima, te ih je redovito dobivao u cijelom desetljeću između 1990. i 2000. Ti izbori (posebno u posljednjim godinama njegove vlasti) nisu uvijek bili fer. Pa ipak, kritika je vlasti (i sa strane opozicijskih političkih stranaka i u medijima) bila dovoljno snažna da se mogla vidjeti i čuti i *druga* strana. U tom smislu, on se nikako ne može tretirati kao *diktator*. Diktatura je poredak u kome politički vođa ili nikad ne izađe na izbore, ili izađe samo jednom i nikad više. Povrh toga, u diktaturi se svaki otpor lomi brutalnom akcijom, iako je jasno da u suvremenom svijetu nikakva brutalna akcija ne može zaustaviti otpor, ako je on dovoljno snažan. Nikakvog snažnijeg otpora Titovoj vladavini nije bilo za svih njenih 35 godina. Naj snažniji i najozbiljniji protesti dogodili su se 1968,⁵⁷ ali su oni završili podrškom Titu, a ne zahtjevom da ga se smijeni. U trenutku Titove

56 O otporima Titu govore sami sudionici političkih zbivanja: Tripalo (1991), Marković (1987/1988), Perović (1991). Kao što oni svjedoče, Titova je odluka da se ukloni hrvatsko rukovodstvo 1971. bila – ako ne potpuno iznuđena – a onda sigurno značajno potaknuta jasnim stavom neimenovanih članova vojnog i političkog vođstva: *ili ti ili oni*. O sukobima između Tita i srpskog vođstva, više u mom tekstu o razlozima zbog kojih je Srbija prihvatila Ustav iz 1974 (Jović, 1998).

57 U intervjuu koji sam imao s njom 1986, Pepca Kardelj je identificirala studentske proteste iz 1968. kako najveću opasnost za režim u svih 35 godina Titova vladanja. *Glas omladine*, 16. i 23. april 1986.

smrti, 1980, nezadovoljstvo njegovom vladavinom bilo je tako marginalno (čak i u Srbiji, i možda čak prije svega u Srbiji), da je Dobrica Ćosić u svoj dnevnik zapisao da je sa svojim antititoističkim osjećajima u Beogradu ostao potpuno sam. Evo što Ćosić piše tri dana poslije smrti toga – kako ga on kasnije naziva – 'najvećeg neprijatelja mog naroda u posljednjem stolću' (1992:19):

Ja sam sa svojim antititovskim osećanjima ovde sam... Osetio sam jezu idući suprotnom stranom od naroda; osetio sam se sam, sasvim odvojen, prvi put sam osetio tu samoću, tu odvojenost od naroda, od ljudi moje zemlje. (1992:22-3)

Ili, 13 maja 1980:

Svi su antititovci zbunjeni odnosom naroda prema mrtvom Titu. Toliko žaljenje, naročito mladog sveta, zbunjuje. (1992:39)

I ne samo to – Jugoslaveni (a posebno Srbi) počeli su odmah tražiti *novog Tita*. Je li, prema tome, Titova vladavina doista bila diktatura, a njegova uloga tako beskrajno značajna da opravdava gotovo bezrezervno fokusiranje analize raspada Jugoslavije na njegovu ličnost?

Isto se odnosi na Miloševića. Danas je *politički korektno* i prema tome popularno pripisati krivicu za sve što se dogodilo Jugoslaviji i (naročito) Srbiji Miloševiću, ili (u najboljem slučaju) grupi njegovih najbližih suradnika. Za taj se pristup odlučila i tzv. međunarodna zajednica, koja je najprije uvela tzv. perso-

nalne sankcije, a sada drži da je suđenje Miloševiću, i petorici – šestorici drugih u Haagu apsolutni *sine qua non* demiloševićizacije Srbije i Jugoslavije. Pa ipak, koliko god politički korektno (i možda, sa stanovišta osobne odgovornosti, opravdano), takav bi *finale* jugoslavenske drame mogao stvoriti lažnu sliku stvarnog stanja u Jugoslaviji pred njen raspad. Elite su doista bile najvažniji faktor i presudno su utjecale na prilike u Jugoslaviji (posebno prije 1990, u razdoblju kojim se ovaj tekst bavi) – ali njihove akcije su bile rezultat interakcije između ideološkog narativa koji su slijedile i povijesnog konteksta u kome su se našle. I Tito i Milošević su bili izraz volje ako ne (uvijek) većine, a onda sigurno vrlo značajnog dijela populacije kojom su vladali. Reći da su ih ljudi podržavali zato što nisu znali kakva je bila njihova vladavina, ili zato što su to morali (posebno u Miloševićevu slučaju) nije opravdano. Potcjenjivanje bilo ideološkog narativa (uvjerenja), bilo konteksta u kome se ta podrška održavala jeste ključna greška. Kasnije u ovom tekstu (i u nekim drugim tekstovima) vrat ćemo se ne bismo li ponudili metodološke instrumente koje predlažemo za analiziranje političke akcije uzimajući u obzir ideološki i historijski kontekst u kome ona nastaje.

7. *Argument o padu carstava*

Pad Sovjetskog Saveza i (donekle) Jugoslavije, neki autori uspoređuju s propasti velikih carstava, koja su dominirala svijetom prije nego su formirane nacionalne države. Takva se interpretacija posebno odnosi na Sovjetski Savez, čija se pozicija u Istočnoj Evropi i u odnosu na druge socijalističke zemlje, mogla usporediti s pozicijom kolonijalnih sila (metropola) u od-

nosu na njihove kolonije.⁵⁸ Sovjetski je Savez bio ideološka imperija,⁵⁹ za Zapad (kako ju je nazvao Ronald Reagan) – *Carstvo Žla*. Kao i u slučajevima drugih kolonijalnih sistema (posebno u nepomorskim kolonijama, kao što su bile Austro-Ugarska i Otomanska), nezadovoljstvo u kolonijama je utjecalo na metropolu, kao što je i promjena ideološkog narativa u metropoli (dolaskom Gorbačova) imala značajne posljedice za stabilnost carstva. Oslobođanje od sovjetskog utjecaja za Poljsku, Čehoslovačku, Rumunjsku, Mađarsku i ostale, bio je zapravo proces pretvaranja tih država iz kolonija u nacionalne države. Promjena ideologije (demokratizacija, tranzicija) značila je istodobno i uspostavu države i to nacionalne države.

U jugoslavenskom se slučaju, međutim, nije moglo govoriti o kolonijalnom statusu u odnosu na Sovjetski Savez. No, kako navodi Eric Hobsbawm,⁶⁰ ovaj se argument može primijeniti na Jugoslaviju iz dva razloga. Prvo, Jugoslavija jest bila neka vrsta paralelne socijalističke ideološke imperije. Ona je – prije svega posredstvom pokreta nesvrstanih – ipak

imala ambiciju zavladata socijalističkim svijetom, ako ne na način na koji je to učinio Sovjetski Savez, onda sigurno u području ideja. U socijalističkim zemljama ideje nisu nevažan element. Bitka za prevlast unutar takvih zemalja, ali i u međunarodnom socijalističkom pokretu jest u prvom redu bila bitka za status *vrhovnog arbitra u ideološkim sporovima*. Titovo odbacivanje Staljinova autoriteta i promoviranje sebe samoga kao vrhovnog arbitra u ideološkoj sferi u Jugoslaviji jest trenutak kad je Jugoslavija prestala biti sovjetska kolonija.⁶¹ Drugi važan razlog zbog kojeg se argument o padu carstva može primijeniti na Jugoslaviju jest u strukturi te nedržave. Za razliku od nacionalnih država, carstva nisu etnički homogena i nemaju namjeru postati etnički (ni politički) homogena. Carstvo se ne temelji na ideji etniciteta nego rasne, ekonomske, civilizacijske, ili ideološke superiornosti metropole u odnosu na kolonije. Carstva ne mogu (i ne žele) izbjeći etničku pluralnost. Etničke se razlike ne samo dopuštaju nego često i razvijaju, pod uvjetom da sve grupe priznaju metropolu (odnosno Cara,

58 Već i kratko istraživanje naslova u većim evropskim bibliotekama ukazuje na popularnost usporedbe Sovjetskog Saveza s carstvima. Pedesetak knjiga ima u svom naslovu riječi **Sovjetsko carstvo**.

59 Ideja o svjetskoj revoluciji, kojoj je centar u Moskvi, odgovarala je ideji o širenju carstava u daleke krajeve. Struktura političkog vrha SSSR-a je također podsjećala na imperijalnu strukturu.

60 Za Hobsbawmovu poziciju vidi intervju koji sam s njim imao 1996, i koji je objavljen u **Arkinu** 1996.

61 Dobra ilustracija veze između novog ideološkog narativa i sukoba sa Staljinom, odnosno SSSR-om može se naći u Titovom govoru u Skupštini FNRJ prilikom donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, 26. jula 1950. Tito u tom govoru interpretira Lenjina i Marxa. Sukob sa Staljinom je bio sukob oko interpretacije marksizma, u kome su obje strane proglasile drugu *revizionističkom*. Vidi: Tito (1950/1977:39).

Kralja, Vrhovnog Vođu) kao vrhovnog arbitra u sukobima. Otomansko carstvo i Austro-Ugarska imperija, čije su ostavštine imale golemog utjecaja ne samo na političke prilike u Jugoslaviji, nego i na lidere komunističke revolucije (primjerice Tita, koji je bio i vojnik u Austro-Ugarskoj vojsci), bile su dobar primjer kako se potencijalni etnički konflikti mogu regulirati arbitražom (koja uključuje i prisilu ako je nužno) s vrha, iz metropole. AJP Taylor će stoga proglasiti Josipa Broza Tita *posljednjim Habsburgom* (1948/1990: 281) ne samo po *carskom* stilu življenja koji je preferirao, nego i po ideji o tome kako urediti Jugoslaviju. Možda Tito sebe nije vidio kao *cara* niti svoju vlast kao *ideološku imperiju*, ali on je doista bio Vrhovni Arbitar u Jugoslaviji. I izvore nekih Kardeljevih ideja također treba tražiti u Austro-Ugarskoj. Kardeljevo vjerovanje da država ne može stvoriti naciju – kao što je on sam priznavao – rezultat je njegove interpretacije iskustava Austro-Ugarske i međuratne Jugoslavije. No, Kardelj je pritom pogrešno razumio namjere Austro-Ugarske: ona – za razliku od predratne Jugoslavije – nije bila nacionalna država i nije ni imala namjeru stvoriti jednu, austro-ugarsku naciju. Zaključak koji je Kardelj na kraju izveo, prema tome, nije bio protivan ideji na kojoj je funkcionirala i Austro-Ugarska: da su složene države krhke i da stvaranje nacije iz takvih različitosti nije moguće.

U svijetu nacionalnih država, međutim, carstva su postala nemoderna i nemoguća. Trend demokratizacije, koji je u modernom smislu započeo (barem za kontinentalnu Evropu, bez Britanije) francuskom revolucijom, rušio je carstva i uspostavljao nacionalne države. Ideje jednakosti, slobode i bratstva bile su protivne nejednakosti i odnosu superiornosti-inferiornosti na kome su se temeljila carstva.⁶² Taj isti trend – stvaranja nacionalnih država demokratizacijom – razbio je također i Jugoslaviju. Kao što se događalo u novim nacionalnim državama koje su stekle samostalnost u odnosu na ranije metropole, tako se i u Jugoslaviji odmah postavilo pitanje etničke homogenosti, jednakosti/nejednakosti i novog odnosa snaga između *temeljnog naroda* i *manjina*. Problemi u među-nacionalnim odnosima logična su posljedica raspada carstva i stvaranja nacionalnih država.⁶³ U Jugoslaviji je stvar bila dodatno komplicirana jer je ona bila jedina socijalistička federacija u kojoj nijedan narod nije imao većinu, nego je i najveći narod – Srbi – činio samo 36,9% stanovništva. Za razliku od Sovjetskog Saveza i Čehoslovačke, Srbi nisu mogli uspostaviti hegemoniju glede uvjeta raspada. U okolnostima već uznapredovale poluanarhije (uvjetovane samoupravnom tradicijom i njenim brzim raspadom), stvorene su sve okolnosti za kaotičan i nekontroliran proces raspada. Za razliku od raspada Austro-Ugarske ili Otomanskog

62 U slučaju socijalističke imperije, ta se superiornost iskazivala u pojmovima kao što su *avantgarda*, *predvodnik socijalističkog pokreta*, a isticala se i razlika između Sovjetskog Saveza koji je bio *socijalistička zemlja* i drugih koji su bili *narodne demokracije*. Također, pravila se razlika između *više* i *niže* faze socijalizma. U svim je varijantama Sovjetski Savez sebe predstavljao kao *vodeću*, tj. *najnapredniju*, zemlju socijalizma, pa prema tome i kao *prirodnog predvodnika*.

63 Više o tome u mom predstojećem tekstu u *Balkanologie* u julu 2001.

Carstva, nije bilo volje međunarodnih faktora da popune prazan prostor Vrhovnog Arbitra, a nijedna od domaćih sudionica nije to mogla učiniti sama. (I) zato je raspad Jugoslavije bio tako krvav i kaotičan, dok je raspad Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke i nestanak Istočne Njemačke bio kontroliran.

Hobsbawmov argument o *raspadu carstva* pomaže da se bolje razumije raspad Jugoslavije. No, problem s tim argumentom je da se Jugoslavija, doista, i uz najfleksibilniju interpretaciju pojma **carstvo** vrlo teško može uspoređivati sa Austro-Ugarskom i Otomanskom imperijom, te sa Sovjetskim Savezom, da ne govorimo o pomorskim carstvima (britanskim, španjolskim, portugalskim, belgijskim i dr.). Ta su carstva održavala svoju stabilnost često i na račun kolonija. Jedinstvo Britanije, primjerice, ali isto tako i SSSR-a, održavalo se dobrim dijelom zahvaljujući mogućnosti da se manjim grupama u tim zemljama ponude prednosti koje su te dvije *kolonijalne sile* imale u

odnosu na druge, susjedne, male i nezavisne države: sigurnost i/ili ekonomski prosperitet. Jednom kad je kolonijalni sistem nestao, i metropole su osjetile krizu identiteta. Jugoslavenski je nacionalizam bio više izolacionistički nego ekspanzionistički – upravo kakvi su i nacionalizmi tzv. malih nacija.⁶⁴ Istina je da je Tito doista imao goleme ambicije i da je sebe vidio kao predvodnika malih naroda koji se – baš kao i Jugoslavija – bore protiv velikih sila. Vidio je Jugoslaviju (i sebe) kao *savjest čovječanstva*. Nastojao je svoju ideologiju *samoupravljanja* proširiti na druge male socijalističke zemlje, posebno one koje su se oslobodile kolonijalizma. No, bit je te ideologije bila ideja *autohtone modela socijalizma*, što je već samo po sebi značilo nenametanje nekog posebnog modela. Uostalom, Jugoslavija nije ni bila u poziciji da nametne bilo što bilo kome. Stoga je usporedba s carstvima, koliko god originalna i u mnogočemu zanimljiva, ipak nepotpuna i ne sasvim precizna.

64 Pod *malim narodima* ovdje podrazumijevamo narode koji permanentno dvoje jesu li dovoljno veliki da mogu opstati kao samostalni narodi (nacionalne države) u svom međunarodnom okruženju. Takvu je definiciju, koja se ne temelji na tzv. objektivnim kriterijima (brojnost i veličina teritorija) nego na subjektivnim (osjećaj nesigurnosti/sigurnosti), prvi dao Milan Kundera. Kad je Jugoslavija nastajala, smatralo se da su i Srbi mali narod, koji ne može opstati u Evropi u kojoj su gotovo sve nacije bile daleko veće (osim belgijske, koja je – kao i srpska – stradala u prvom svjetskom ratu, dijelom i zato što je bila mala). Hrvati i Slovenci su još manje vjerovali da mogu opstati u takvom svijetu, tražeći zaštitu u većoj državi. Austrijanci su imali sličnu dilemu – iako su uspješno kontrolirali snažno carstvo prije prvog svjetskog rata, u tridesetim je godinama XX stoljeća pola njih vjerovalo da su premali, te se moraju ujediniti s Nijemcima, a druga polovica je smatrala da su dovoljno veliki da ostanu samostalni. U današnjem se svijetu, sa stvaranjem malih država, promijenilo razumijevanje pojma *mali narod*. Paradoksalno, mnogi Srbi i danas, međutim, misle da ne mogu samostalno opstati kao država, nego da je Jugoslavija (makar i samo sa Crnom Gorom) zemlja koja im pruža veću sigurnost nego njihova vlastita nacionalna država. Dileme Crne Gore tipične su dileme male nacije.

8. Institucionalni argument

Posljednji argument koji ovdje predstavljamo jest *institucionalni argument*. Njegova je glavna ideja da se Jugoslavija raspala zbog ovog ili onog seta institucionalnih i konstitucionalnih pravila, koja su onemogućavala uspostavu i funkcioniranje jedinstvene države. Dva su najčešća pristupa u okviru tog argumenta; prvi smatra da je Ustav iz 1974, svojim kompliciranim i sa stanovišta liberalno-demokratske analize potpuno neracionalnim odredbama, glavni razlog raspada Jugoslavije.⁶⁵ Ustav je onemogućio funkcioniranje saveznih organa i pomogao dezintegracijske trendove. Svojim nejasnim i dvosmislenim formulacijama, on je omogućio da se i separatističke snage pozivaju na njegove odredbe, prije svega one o samoodređenju naroda, državnosti (suverenosti) republika, i federativnom statusu pokrajina. I drugi pravni propisi – poput, primjerice, Zakona o udruženom radu (1976) – slijedili su ustavnu logiku, te su prema tome doprinijeli dezintegracijskim tendencijama.

Drugi ključni institucionalni faktor bili su izbori 1990. Linz i Stepan (1992) inzistiraju da je jedan od glavnih razloga raspada Jugoslavije bila odluka da se prvo organiziraju republički izbori, a da se savezni ostave ili za kraj ili uopće ne dogode. Ante Marković, koji je inzistirao na obratnom poretku, ostao je ne samo u manjini, nego potpuno osamljen. Da su se

prvo organizirali savezni izbori, a tek potom republički, savezna bi država dobila demokratski legitimitet (prije republika i pokrajina), te bi separatističke snage u republikama izgubile svoj glavni argument – da se bore protiv *komunizma* i *nelegitimne, nedemokratske* savezne države. Također, šanse da se pojave općejugoslavenske partije (kao što se činilo da bi moglo biti Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu – UJDI, ili Savez reformističkih snaga) bile bi veće. Dok općejugoslavenske stranke nisu mogle dobiti većinu ni u jednoj republici ili pokrajini, vrlo je vjerojatno (posebno imajući u vidu popularnost Ante Markovića, ali i nekih lidera opozicije, na cijelom jugoslavenskom prostoru) da bi one prošle bolje na saveznim izborima. Linz i Stepan analiziraju razloge zbog kojih se Jugoslavija raspala na samom početku tzv. tranzicije, dok se Španjolska u sličnoj (tj. postfrankističkoj) situaciji nije raspala, unatoč snažnom separatizmu u Kataloniji i Baskiji. Glavni je razlog, kažu oni, u organiziranju saveznih izbora prije regionalnih.

Ono što i kritičari Ustava i kritičari redoslijeda izbora (1990) zaboravljaju jest da institucionalni i konstitucionalni faktori nisu autohtoni, nego su rezultat političkih prilika, volje i raznih kompromisa koji su bili mogući u trenutku kad su se formulirali. Ustav je bio rezultat kompromisa između Tita i regionalnih elita, te vjerovanja koje je izrazio prije svega

140

⁶⁵ Taj je argument vrlo raširen u Srbiji, podjednako među bivšim *ustavoreformatorima*, kao i među antisocijalističkim, nacionalističkim i liberalno-demokratskim snagama. Za kritiku Ustava s akademskih pozicija, vidi: Koštunica (1987/8), Dimitrijević (1996). Za akademsku analizu Ustava i njegove važnosti, nastalu izvan Jugoslavije, vidi Hayden (2000) i Vučković (1997).

Kardelj, ali su ga dijelili i drugi članovi elite. Na drugom se mjestu⁶⁶ objašnjava kako je došlo do toga da Jugoslavija ima baš takav, a ne neki jednostavniji, i s liberalno-demokratskog stanovišta logičniji Ustav. Također, objašnjava se i zašto su članovi političke elite vjerovali ne samo da taj ustav neće razbiti jedinstvo Jugoslavije, nego i da je on (gotovo jedina) garancija da će ono biti sačuvano. Ustav, stoga, nije faktor sam po sebi i za sebe, nego je prije svega proizvod politike, koja je interakcija između raznih subjektivnih pozicija u kontekstu u kome se događa. Svatko tko ističe Ustav kao faktor raspada Jugoslavije, mora stoga adresirati svoju kritiku onima koji su pisali Ustav – a to nas vraća na druge argumente, o kojima je već bilo riječi.

Isto vrijedi i za prigovor o redosljedu izbora. Da je postojala politička volja da se savezni izbori održe prije republičkih, to bi se doista i dogodilo. Razlog što se to nije dogodilo treba tražiti negdje drugdje – u istoj onoj kombinaciji subjektivnih i objektivnih faktora koja je dovela i do Ustava iz 1974. i svih drugih političkih odluka.

Političko je djelovanje suočavanje subjektivnog (vjerovanja, ideologija, narativa) s kontekstom u kome se djeluje. Taj kontekst proizvode druga vjerovanja, ideologije i narativi (subjektivnost drugih političkih aktera) i tzv. *objektivni* faktori (dugotrajne i teško promjenjive okolnosti, poput ekonomske situacije, kulturalnih razlika, povijesnog nasljeđa, međunarodne politike, itd). Političke odluke nisu izraz stalnih, fiksnih *objektivnih faktora*, niti samo rezultat namjera, vjerovanja i akcija onih koji djeluju. One su re-

zultat komunikacije između aktera u kontekstu u kome se ta interakcija događa. Svaka politička analiza koja bi zanemarila subjektivitet, pokazala bi se nedovoljnom i pogrešnom. Problem nekih od argumenata koje smo predstavili u ovom tekstu, jest u tome što zanemaruju subjektivno, a drugih što zanemaruju interakciju između više subjekata i/ili između subjektivnog i *objektivnog* faktora. Ekonomski argument i argument o međunarodnim odnosima, o padu carstava i o kulturnim razlikama veoma često zanemaruju subjektivno. Oni ponekad zaboravljaju da ljudi ne djeluju kao puki predstavnici nacije, klase, jezičke skupine ili klimatskog područja u kome djeluju. Ljudi djeluju kao *predstavnici* svojih ideja i vjerovanja. Iza socijalnih grupa i tzv. nacionalnih interesa oni također ne vide čovjeka s njegovim vjerovanjima i idejama. Jugoslavenski slučaj, međutim, pokazuje da nema nikakvih fiksnih i zauvijek datih *socijalnih grupa* i *nacionalnih interesa*, nego su i identiteti socijalnih grupa i definicije nacionalnih interesa podložni promjenama u vremenu i prostoru, ovisno o vjerovanjima onih koji ih formuliraju i okolnostima u kojima se socijalne grupe, nacije i države nalaze. Države, nacije, identiteti, kulture, jezici, ekonomske prilike, čak i klimatske prilike, nisu nikakve fiksne i jednom zauvijek date tvorevine. Samo dvije evropske države u 20. stoljeću nisu iskusile situaciju goleme nestabilnosti, ako kao nestabilnost definiramo postojanje barem jedne od slijedeće tri situacije: a) okupaciju (tj. gubitak) ili aneksiju (tj. proširenje) teritorija; b) radikalnu promjenu režima (tj. vojne ili civilne državne udare, revolucije, diktature ili neku formu totalitarizma) te c) ras-

66 Vidi moj tekst u *Ljetopisu*, 1998.

pad države (u formi secesije, podjele ili potpune dezintegracije). Te dvije države su Švicarska i Island. Sve su ostale zemlje u 20. stoljeću iskusi- le najmanje jednu od ove tri situacije. Uzmimo samo primjer nekoliko velikih evropskih država, koje danas izgledaju neuništive i iznimno stabil- ne, i čiji državljani često vjeruju da su nacionalni interesi gotovo fiksne kategorije, nepodložne promjeni vlasti i stranačkoj politici. Njemačka je, primjerice, u 20. stoljeću iskusila okupaciju i podjelu, aneksiju drugih država i re-integraciju. Definicija nacije i granice države mijenjale su se više no jednom. Španjolska je iskusila promjenu režima kroz državni udar (Franco), pa ponovno defrankizaciju s uspostavom monarhije. Francu- ska je doživjela okupaciju i gubitak kolonija. Bri- taniya, gdje je vjerovanje da su države i nacional- ni interesi gotovo nepromjenjivi vrlo snažno, iz- gubila je ne samo carstvo (s izuzetkom Gibraltara i Falklandskog otočja) nego i vlastiti teritorij (Ir- ska, 20-ih). Italija je imala diktaturu (s Mussoli- nijem) i promjenu režima (monarhističkog u re- publikanski), a u Drugom svjetskom ratu i nakon njega je iskusila i aneksije i okupaciju i promjenu režima. Mapa Evrope s početka 20 stoljeća ne po- znaje većinu država koje sadrži današnja evropska mapa. A na pitanje koliko će država biti na počet- ku slijedećeg nitko ne može odgovoriti, budući da ne znamo ništa ni o subjektivnom ni o objek- tivnom faktoru koji će do tada i tada biti aktualan. Iluzija je misliti da brojne promjene u svijetu ni- su utjecale niti promijenile vjerovanja ljudi i nji- hove percepcije o svojim osobnim i *nacionalnim* in- teresima.

Neki od pristupa analiziranih u prvom dijelu teksta (npr. argument o važnosti osoba u politici, a donekle i kulturalni argu-

ment) zanemaruju važnost konteksta i dugotraj- nih (tzv. objektivnih) faktora u politici. To je druga krajnost koje se treba osloboditi želimo li razumjeti političke prilike. Iako nijedan pristup koji ne polazi od subjektivnog ne može biti pot- pun, samo subjektivno (vjerovanja relevantnih faktora) nije nastalo niotkud, nego je rezultat prethodnih interakcija koje treba uzeti u obzir.

Ovaj je tekst do sada kritički ocije- nio važnost i prihvatljivost postojećih objašnje- nja o razlozima raspada Jugoslavije. Samo jedna od osam grupacija koje smo analizirali (ona o *etničkoj mržnji*) odbačena je u potpunosti, dok sve ostale – iako nepotpune – pomažu da se doga- đaji s kraja 80-ih i početka 90-ih bolje razumi- ju. U nastavku će biti riječi o glavnim metodo- loškim pogreškama koje čine neki od tih pristu- pa. U zaključku ćemo ponuditi vrlo načelan od- govor na pitanje – zašto se Jugoslavija raspala: taj će odgovor kombinirati sve dosad objašnjene korisne argumente, nastojeći izbjeći metodolo- ške pogreške koje neki od njih čine. Trebat će čekati na neki drugi tekst (ili knjigu) ne bi li se taj glavni zaključak razvio u punu, detaljnu i – s obzirom na dosadašnje pristupe – alternativnu teoriju o raspadu Jugoslavije.

142

METODOLOŠKI PROBLEMI ANALIZE RASPADA JUGOSLAVIJE

Raspad Jugoslavije poslužio je kao povod ras- pravi o samoj biti društvenih znanosti, njenoj metodologiji, kao i metodologiji povijesnog is- traživanja. On je, također, ubrzo postao jedna od najčešćih tema unutar mnogih drugih aka- demskih disciplina, posebno političke teorije i filozofije (s obzirom na debatu o pravednosti, te o pravednom i nepravednom ratu). U ovom

dijelu teksta predstaviti ćemo samo neke od glavnih pitanja/dilema koje su postavljene povodom tog događaja, prije svega u raspravi o metodologiji političkog istraživanja. Četiri teme su posebno važne: 1) rasprava o *neizbježnosti* događaja u politici/povijesti; 2) rasprava o odnosu *subjektivnog* i *objektivnog* u politici; 3) rasprava o odnosu između *namjera* političkih aktera i *rezultata* njihovih akcija (kao i rasprava o otkrivanju i opisivanju namjera); te 4) rasprava o cilju povijesne i političke analize, te o tome koja od te dvije discipline ima veće izgleda reći nam više o samom događaju. Budući da su ove četiri teme isprepletene, i da su u mnogim tekstovima dotaknute gotovo sve (ili svakako više od jedne), raspravu o njima nećemo razdvojiti u podsekcije. Također, ponudit će se i pozicija koju ovaj autor zauzima u odnosu na ovdje otvorena pitanja.

Kao što je već ranije rečeno: iako svi navedeni argumenti (osim onog o *etničkoj mržnji*) dodaju neke vrlo vrijedne aspekte cjelovitom odgovoru o razlozima raspada Jugoslavije, oni ponekad zanemaruju vezu između tzv. *objektivnih faktora* i percepcije tih faktora (tj. ekonomske krize, kulturalnih podjela, međunarodne politike i dr.) kakvu su imali politički akteri sami. Također, nedovoljno se analizirala veza između *namjera* članova političke elite i *rezultata*. U nekim se pristupima smatra kao da je *namjera* dovoljna da osigura željeni rezultat, i/ili štoviše: da

rezultat uvijek otkriva namjeru. Takvi su pristupi deterministički, jer vide čvrstu vezu (uzročno-posljedičnu) između namjere i rezultata. Međutim, tko god je razgovarao s – danas umirovljenim – članovima političke elite u razdoblju kad su donijete ključne odluke koje analiziramo ovdje, mogao je od njih čuti da su oni *željeli* nešto sasvim drugo od onog što se na kraju dogodilo. Štoviše, oni su *bili sigurni* da će spasiti Jugoslaviju, a na kraju je ispalo da su njihove akcije, bez njihove volje, vodile u sasvim drugom smjeru.⁶⁷ Između *namjera* i *rezultata* stoga nije bilo mnogo kauzalnosti. Zašto je to (bilo) tako? Ne samo zato što se u politici stvari gotovo nikad ne daju predvidjeti, jer ovise o *subjektivnom* (i interakciji subjektivnog s drugim subjektivnim), nego (i) zato što je kontekst u kome se ideja morala realizirati zanemarivan. Komunistički su političari doista smatrali da su filozofi dosad svijet samo interpretirali, ali da je sa socijalističkom revolucijom došlo vrijeme da ga se izmijeni. Oni su mijenjali svijet (realitet) iz svoje vlastite vizije. I ako se realitet nije slagao s njihovom vizijom – tim gore po realitet. Realitet je imao malo, premalo važnosti za same aktere. Ali, njihove su ideje same po sebi, čak i kad su pomognute instrumentima prisile, bile preslabe da bi promjenile realitet ili ga čak ignorirale bez posljedica. Politička je akcija često bila ne samo blokirana realitetom nego i poražena konzervativizmom, tj. nastavkom starog. Komunistički

67 Ovaj se zaključak temelji na seriji intervjua koje je autor teksta imao s nekim ključnim akterima u jugoslavenskoj politici analiziranog razdoblja. Među intervjuiranima bili su Jure Bilić, Milka Planinc, Stipe Šušvar, Kiro Gligorov, Sergej Kraigher, Dušan Dragosavac i Josip Vrhovec. Isti se zaključak može izvesti iz memoara i dnevnika glavnih sudionika, primjerice onih koje su objavili Dragoslav Marković (1987/1988), Borisav Jović (1995), Ivan Stambolić (1995), Veljko Kadrijević (1993) i drugi.

su političari tada govorili da su *zakoni dobri, ali se ne primjenjuju* i da je stvar doista samo u *osvještavanju masa*, tako da one postanu idejno-politički osvještene kako bi razumjele viziju.⁶⁸ Cijela ideja komunističke partije, posebno u Jugoslaviji, postala je ideja *avangarde* koja *zna i vidi* budućnost. Partija je bila predstavnik te vizije, budućnosti, idealnog svijeta koji tek treba stvoriti u realitetu, i nasuprot realitetu. Jedino je u Partiji postojala idealna jednakost, bratstvo i sloboda. Jedino su se u Partiji članovi oslovljavali prijateljskim **Ti** (čak i Tita), jedino su tamo živjeli već u budućnosti. Isključivanje iz Partije je, stoga, bilo zapravo isključivanje iz budućnosti. Kada su bili prisiljeni da se suoče s realitetom, kad ga više nisu mogli ignorirati, komunisti su (baš kao i drugi idealisti) postali smeteni i razočarani, nesposobni da shvate kako to da je njihov projekt bio tako drastično krivo (ne)razumljen. Kako je bilo moguće da su se oni toliko žrtvovali za budućnost, a narod je (bio) tako nezahvalan.

Ako su, međutim, politički akteri zanemarivali kontekst u kome su djelovali (ili ga barem ignorirali), nema nikakva razloga da to čine politički analitičari. Kontekst u kome se događala akcija jugoslavenskih komunista,

iako su ga oni zanemarivali, bio je glavni razlog zbog kojeg su se njihove namjere pretvorile u neuspjeh. Bez uzimanja u obzir i namjere (dakle subjektivnog) i okolnosti u kojima se ona nalazila jednom kad je formulirana u politiku (dakle, konteksta) ne može se razumijeti ništa od onog što se zapravo dogodilo. A to je iznimno često slučaj s analitičarima jugoslavenskog kolapsa. Mnogi od njih su spremni potpuno zanemariti same aktere, smatrajući da su oni bili gotovo nebitni. Kao da svaki Hrvat na vlasti mora biti separatist, jer su Srbi i Hrvati fiksne kategorije, koje su zbog objektivnih razloga toliko različite da se **moraju** (dakle, neizbježno) mrziti, te prema tome to što pojedini Hrvati na vlasti misle nije drukčije (i ne može biti drukčije) od onog što bi bilo koji Hrvat mislio da je u sličnoj poziciji. Ili, kao da nema nikakve razlike između Aleksandra Karađorđevića, Princa Pavla, Draže Mihailovića, Petra Stambolića, Ivana Stambolića, Slobodana Miloševića i Vojislava Koštunice – jer, oni su svi Srbi, a Srbi su *po definiciji*, bez obzira na to kako se zovu, **uvijek** protiv Albanaca, Hrvata i drugih, i uvijek žele dominirati jugoslavenskim prostorom.⁶⁹ To je tako zbog **objektivnih** razloga, a

144

68 SKJ je, kako kaže Stipe Šuvar (u razgovoru sa mnom, 1998) bio zamišljen kao neki veliki ideološki institut, koji će uvjeravati ljude da je socijalistički koncept ispravan. Vladimir Bakarić je razvijao takav koncept SKJ po uzoru na talijanske komuniste.

69 Na takav stav prema srpskim političarima upozorava Petar Stambolić u intervjuu koji je s njim imao Slavoljub Đukić (Đukić, 1992). Stambolić kaže da bi uvijek osjećao da su svi gledali u njega kad se počelo govoriti o velikodržavnim i centralističkim tendencijama, jer – velikodržavlje – to su Srbi. Srpski političari osjećali su teško breme takvih percepcija, pa je to bio i jedan od glavnih razloga da su pristali na decentralizaciju. Novi primjer takvog gledanja na srpske političare uključuje pisanje nekih hrvatskih medija o novim vlastima u Beogradu, koje – navodno – slijede Miloševićevu politiku, kao što je on slijedio Stambolićevu, a ovaj Rankovićevu itd. Primjera za takve percepcije o nacijama i nacionalnim interesima kao fiksnim kategorijama, te za slične predrasude, ima na svim stranama.

političari su tu nebitni, oni samo slijede **nacionalne interese** koji se ne mijenjaju. Koliko smo puta čuli i/ili čitali takve interpretacije raspada Jugoslavije? One međutim, potpuno zanemaruju subjektivno – to da niti političari Srbi (Hrvati) ni interesi (srpski, odnosno hrvatski itd.) nisu isti a posebno njihove akcije nisu iste u vremenu i prostoru u kome djeluju. Iako politička vjerovanja nikad nisu bez ikakvog utjecaja povijesnih, ekonomskih, kulturnih i drugih *objektivnih faktora*, ono što ljude razlikuje jest *percepcija* važnosti svakog od tih faktora i *definicija* interesa grupe koju zastupaju. Percepcije i definicije, vjerovanja i viđenja subjektivne su kategorije, koje su podložne promjenama u vremenu i prostoru. Stoga su i akcije različite, nimalo statične i teško predvidljive. Počimo od sebe samih. Pokušajmo se sjetiti jesu li nam u privatnom životu neke stvari (neki ljudi) bili(e) jednako važne prije deset godina kao sada? I pokušajmo onda zamisliti hoće li nam za deset godina te iste stvari biti jednako važne? Malo je iskrenih koji bi na ova pitanja odgovorili potvrdno. Isto je i s političkim vjerovanjima, posebno na području kao što je Jugoslavija, gdje se subjektivno suočava s dramatičnim promjenama u okruženju (kontekstu) i kod drugog subjektivnog. Koliko se ljudi u Jugoslaviji osjećalo komunistima prije dvadeset godina? Koliko ih je bilo iskreno žalosno kad je umro Tito? Koliko ih je jugoslavenstvo moglo bez problema uskladiti sa srpstvom, hrvatstvom, slovenstvom? I to unatoč tome što će danas mnogi tvrditi da nikad nisu bili komunisti, i da su uvijek znali i osjećali da je jugoslavenstvo bilo nametnuto i neprirodno. Ne radi se tu samo o zaboravu, nego o na-

mjernom neprihvatanju svoje vlastite prošlosti, o nesposobnosti i nevoljkosti da sami sebe prihvatimo kao subjekte, one koji se mijenjaju u vremenu i prostoru i u tome ne vide nikakav poseban problem. Stvari su se izmijenile i nitko ne može reći kako će se izmijeniti u budućnosti. Problem mnogih od postojećih interpretacija događaja u politici jest da zanemaruju subjektivnost, a time i dinamičnost.

S tim je povezana i tvrdnja da se Jugoslavija jednostavno **morala** raspasti jer **nikad** nije bila moguća. Danas mnogi uvjerljivo tvrde da su faktori a, b, c, d... jednostavno **moralni** dovesti do dezintegracije. Štoviše, oni generaliziraju, pa tvrde da se **svaka** višenacionalna zajednica mora raspasti, prije ili kasnije. Ali ne mogu objasniti zašto se recimo Kanada i Belgija nisu raspale. OK, kažu oni – ali raspast će se sigurno. Možda doista i hoće, ali ta izvjesnost nema nikakva temelja u bilo kakvoj *znanstvenoj analizi*, kako oni uporno pokušavaju reći. Predviđanja su u politici nemoguća, jer je politika prije svega subjektivna, složena i interaktivna djelatnost. Onaj tko želi osporiti ovu tvrdnju, neka nam kaže hoće li se Makedonija raspasti ili neće? Hoće li se Crnogorci odlučiti za nezavisnost ili neće? Hoće li Bosna opstati ili ne? Hoće li biti nuklearnog rata? Hoće li Škotska postati nezavisna? Malo bi se odvažnih danas usudilo staviti svoju cijelu imovinu odgovarajući na bilo koje od ovih pitanja. Pa ipak, možemo biti sigurni da će jednom, kad se stvari dogode, biti mnogo onih koji će nas uvjeravati da se ono što se dogodilo **jednostavno moralo dogoditi**. Tako danas mnogi objašnjavaju i pad komunizma i raspad Jugoslavije kao neizbježne događaje, iako su oni potpuno iznenadili i same političke

aktere koji su ih priželjkivali i sve političke analitičare.⁷⁰

U povijesti se ništa nije moralo dogoditi. Za razliku od (nekih) prirodnih pojava, društvene akcije nisu neizbježne. Zbog svoje opsjednutosti objektivnim, društveni su se znanstvenici često pokazali manje uspješnim od povjesničara, novinara i samih svjedoka zbivanja koja nastoje objasniti. Njihov pokušaj da opravdaju postojanje društvenih znanosti kao **znanosti**, prečesto ih je vodilo u zanemarivanje subjektivnog i prognoziranje. Još je uvijek slučaj da su najbolje tekstove i knjige o raspadu Jugoslavije i pojedinim njenim aspektima napisali povjesničari (Lampe, 2001), politički filozofi (Pavković, 1997/2001), antropolozi (Duijzings, 2000) i novinari (Judah, 1999). Također, ne može se negirati da su bolje prognoze dali književnici ili drugi neznanstvenici (Goran Babić i Bogdan Bogdanović u svojim knjigama i esejima, kao što su *Osjećaj za oluju* i *Mrtvouzice*), od sociologa, politologa i ekonomista. Njihovo oslanjanje na instinkt, i poznavanje načina razmišljanja političke elite, kao i pozicija *insider-*

outsidera, pomogla im je daleko više no što je sociolozima pomogao instrumentarij društvenih znanosti, razvijen u drugim prilikama i drugim zemljama, koji su nastojali primijeniti na jugoslavenskom slučaju.

Jugoslavenski je slučaj dao povoda za još jedan krug (sada već gotovo stoljeće duge) debate između povjesničara i društvenih znanstvenika o vrijednosti metoda i mogućim dosezima obje te profesije. Ovaj autor, iako po vlastitom obrazovanju bliži politologiji nego historiji, ipak drži da su povjesničari (bili) uspješniji, prije svega zato što su njihova istraživanja oslobođena namjere da prognoziraju ishode budućih akcija, te su usmjerena na pojedine slučajeve, radije nego na razvijanje mega-teorija koje pretendiraju na univerzalnost. Politički se događaji mogu interpretirati samo onda kad su se dogodili (jer se ne mogu predvidjeti), i u tom je smislu politička analiza uvijek analiza povijesti. Čak i kad se radi o bliskoj prošlosti, čak i o onoj koja se dogodila jučer, to je ipak prošlost⁷¹ i stoga je prikladno koristiti metodologiju razvijenu u povijesnim pristupima.

146

⁷⁰ Za element iznenađenja u događajima s kraja 80-tih, vidi Kuran (1991). Anthony Giddens se prisjeća svog razgovora s Ernestom Gellnerom u Pragu, u trenutku rušenja Berlinskog zida. Obojica su bili potpuno iznenađeni. Od 35 vodećih hrvatskih sociologa, pravnika, politologa i ekonomista, anketiranih u oktobru 1989, samo je **jedan** rekao da će se Jugoslavija raspasti (vidi anketu Slavena Letice u *Danasu*, 17. oktobra 1989). Danas će, naravno, svi tvrditi da su znali da će se to dogoditi, i da se zapravo moralo dogoditi. Toliko o mogućnosti da se predvide događaji; ili – barem – o kvalificiranosti društvenih znanosti da ih predvide.

⁷¹ Iako mi uvijek živimo u sadašnjosti, s analitičkog stanovišta *sadašnjost* ne postoji. Nešto se ili dogodilo ili će se dogoditi u trenutku kad govorimo/mislamo/pišemo o tome. Povjesničari griješe kad inzistiraju da događaji koji su se dogodili prije 10 godina nisu predmet njihove analize, jer su se dogodili *nedavno*. Ne samo da je to nemoderno (jer su metode skupljanja građe danas toliko napredovale da su arhivi izgubili mnogo od ranijeg značenja), nego je i protivno razumu.

Iako, dakle, ovaj autor drži da politička analiza ima što reći samo o prošlim događajima, ipak je na mjestu upozorenje na opasnosti koje sobom nosi takav pristup. Povjesničari, naime, često griješe kad interpretiraju događaje sa stanovišta njihovog poznatog ishoda. *Povijesna distanca* je nužna, ali i opasna, ukoliko ne uspijemo spustiti *veo neznanja* (da se poslužimo Rawlsovim pojmom, ovdje prenesenom u potpuno drugi kontekst) nad događajima koji su se dogodili. Povjesničari imaju težak zadatak – da budu novinari koji na mjesto događaja dolaze s 10, 20 ili 30 godina zakašnjenja, potiskujući ikakvo znanje o tome kako je završila akcija čiji *rationale* pokušavaju razumjeti. Ne učine li to, uvijek će biti u opasnosti da ih *povijesna distanca* gurne u pristrasnost, da zbog nje traže kauzalni odnos između namjere onoga kome je konačni rezultat bio najpovoljniji, i samog rezultata. Oni su u opasnosti da zaborave da su se mnogi događaji u povijesti dogodili, a da ih nitko nije želio ni planirao ni organizirao. Mnogi su se dogodili protivno namjeri najvažnijih aktera. Mnogi su potpuno iznenadili. Mnoge su namjere bile iskrivljene djelovanjem drugih aktera ili tzv. objektivnih okolnosti. Interpretirati raspad Jugoslavije, stoga, bilo kao rezultat namjere glavnih aktera ili kao nešto što se dogodilo potpuno neovisno o njima, kao iskaz objektivnih okolnosti bilo bi (i jedno i drugo) potpuno pogrešno.

Na metodološku grešku interpretacije događaja s pozicije poznatog ishoda upozorava Quentin Skinner, povjesničar ideja čiji nam metodološki prijedlozi mogu iznimno mnogo pomoći u analizi razloga raspada Jugoslavije, upravo zato što je komunistički poredak

bio tako mnogo povezan s idejama i ideologijama. Skinner naziva tu grešku – *myth of prolepsis*. Ta se greška čini uvijek kad se oslanja na traženje kauzalnog odnosa između namjere, akcije i posljedica, pa se pretpostavlja da je rezultat bio izraz namjere. Budući da postoji veza između namjere i rezultata, onda su mnogi skloni povjerovati da nam tek kad znamo rezultat, namjere mogu postati jasnije. Ali ne samo da mogu nego i moraju, jer se svaka namjera može objasniti posredstvom analize rezultata koje je akcija proizvela. Ako je raspad Jugoslavije bila posljedica, onda je to moralo biti rezultat namjere političkih aktera, odnosno njihovih namjernih akcija. Ili, da se poslužimo primjerom koji navodi Skinner, ako totalitarne ideologije dvadesetog stoljeća tvrde da je njihov uzor Rousseau, onda je sigurno da je Rousseau na neki način odgovoran za totalitarizam. Jer da je njegova namjera bila drukčija, onda bi ga se i drukčije razumjelo. Intencionalisti tvrde da se vrlo malo događaja u povijesti, ako i jedan uopće, događaju slučajno, bez nečije jasne namjere. Oni u biti vjeruju u razum i racionalnost kao univerzalnu kategoriju, koja omogućuje da ono što je rečeno i učinjeno s jednom namjerom bude prepoznato kao djelo izvedeno u toj istoj namjeri. Peter Winch (1958) i Erik Voegelin (1952) pokazuju, međutim, da je takvo oslanjanje na univerzalni racionalizam pogrešno i da može voditi ozbiljnom nerazumijevanju.

Tko je god pažljivo čitao govore i pratio akcije jugoslavenskih političara u posljednjih petnaestak godina prije stvarnog raspada, i pokušao ih razumjeti ne s pozicije poznatog ishoda (tj. onog što se dogodilo), nego u kontekstu u kome su se oni stvarno dogodili, znat će da ni-

tko u političkoj eliti nije doista želio da se taj raspad dogodi. U stvari, ne samo da nitko nije želio raspad, nego su mnogi bili potpuno iznenađeni onim što se dogodilo. Ako bi se, međutim, danas pokušalo uvjeriti intencionaliste da griješe kad intepretiraju prošle akcije s pozicije onih koje su se dogodile kasnije, oni bi rekli da su politički akteri skrivali svoje namjere, i da su to bili samo javni iskazi, dok su privatno mislili nešto drukčije. Pa ipak, što političar misli privatno nije ni od kakve relevantnosti, ako se ne iskazuje u njegovom javnom djelovanju. Naravno da analitičari ne drže ključeve ljudskog uma, niti mogu prodrijeti u mračne (i samim akterima često nejasne) kutove ljudskog mišljenja. Međutim, ono što Skinner podrazumijeva pod namjerama doista nije ono što oni privatno misle, jer to privatno – ako nije javno iskazano ili ne utječe na javno – jednostavno nije relevantno.

Kad tvrdimo da smo otkrili namjere iskazane u nekom tekstu, onda zapravo ne radimo ništa misteriozno, ništa drugo nego što ih smještamo u kontekstu u kome tekst ima smisla. Mi ne pokušavamo prodrijeti u nedostupne mentalne uzroke koji su se smjestili u privatnosti uma, nego samo želimo objasniti razloge zbog kojih se netko ponaša i djeluje kako se ponaša i djeluje. (Skinner, 1988: 280)

Naravno da neke namjere mogu biti nejasne, ne samo analitičarima, nego i onima koje analiziramo. Ljudi često ne znaju zašto su učinili ovo, a nisu nešto drugo. Međutim, ono čime se povjesničari bave nije ništa drugo nego otkriti smisao nekih akcija, s pozicije onih koji su ih

proizveli. Akcije jugoslavenskih političara nemaju mnogo smisla izvan konteksta u kome su se dogodile, a potpuno su *iracionalne, nelogične* za one koji ne znaju narativ iz koga izvire i kontekst u kome su se dogodile. Pomiješati **sadašnji i naš s tadašnjim i njihovim** kontekstom, znači da je analitičar na dobrom putu da krivo razumije ili uopće ne razumije smisao akcija.

Politolozi, povjesničari i drugi analitičari politike često postavljaju sebe u poziciju (moralnih) sudaca, smatrajući da je njihov zadatak da osude ili pohvale aktere i akcije koje su se dogodile u prošlosti. Argument o ulozi ličnosti, primjerice, ističe se idejom da je sve zlo koje se dogodilo počelo zbog ove ili one osobe; ili – obratno – da je zlo bilo potisnuto dok je ova ili ona osoba to sprečavala. Ne samo da je taj argument manjkav jer pridodaje gotovo natprirodna svojstva osobama u politici, nego je također i neakademski. On, naime, ne pokušava objasniti što se i zašto dogodilo, nego sudi i prosuđuje. Prosudba i ocjena događaja, međutim, pripada svim građanima podjednako, a ne samo povjesničarima, politolozima ili sociolozima. U prosudbi je li Tito bio pozitivna ili negativna ličnost jugoslavenske povijesti, je li Milošević bio više ili manje zaslužan od Tuđmana, svatko ima pravo reći svoje. Kako se radi o osobnim prosudbama koje ovise o vrijednostima koje osobe posjeduju, nema objektivnog kriterija po kome bismo mogli donijeti neki univerzalni sud. Ono što razlikuje savjesne analitičare od drugih, onih koji ne poznaju metodologiju povijesnog istraživanja, međutim, jest definicija cilja njihove analize: dobra će (i akademski vrijedna) analiza objasniti **što** se zapravo dogodilo i **zašto**. I ništa više! Pritom, naravno, nije bitno što povjesničar ili analitičar

misli bilo o akterima ili o rezultatima njihovih akcija. Jedino što on/ona želi jest spoznati zašto su djelovali kako su djelovali. Iako zvuči vrlo jednostavno, taj je cilj analize raspada Jugoslavije i dalje gotovo potpuno drugorazredan u odnosu na razne prosudbe i vrijednosno-uvjetovana retuširanja onoga što se zapravo dogodilo. Neka od tih retuširanja izraz su potpunog nerazumijevanja smisla i zadatka analize, a druga su plod političkog opterećenja autora – posebno političara, novinara, vojnika, sudionika zbivanja ili zagovornika raznih socioloških i politoloških megateorija, koji su se upleli u jugoslavenski slučaj bez ikakve namjere da ga razumiju, s jedinom namjerom da ga iskoriste za svoje već unaprijed konstruirane modele.

149 Jednu od metodoloških grešaka koje mnogi takvi autori čine, Skinner naziva *parohijalni mit* (myth of parochialism). Parohijalni mit je načinjen kad analitičari pokušaju primijeniti kriterije iz vlastite kulture na neku drugu kulturu, bez namjere da razumiju tu drugu kulturu kao ozbiljan kontekst. To je vjerojatno najčešća, i po političkim posljedicama najgrublja greška počinjena u analizi raspada Jugoslavije. Prosudbe o tome što će jugoslavenski političari učiniti polazile su prečesto od toga što bi tzv. racionalan čovjek učinio u njihovu slučaju. Racionalan čovjek bi, primjerice, uvidio da je u njegovu interesu da ne bude rata, da tržište bude veće, da zemlja ne bude izolirana, da mu/joj ne treba viza za ulazak u Evropsku uniju, da sistem postane efikasan itd. Problem je, međutim, što racionalnost, unatoč vjerovanju nastalom u prosvjetiteljstvu, nije univerzalan koncept, čak

ni unutar iste lingvističke i nacionalne grupe, a još manje globalno. Što je *racionalno* za Petru, nije za Marka. Što je racionalno u jednim okolnostima, nije racionalno u drugim. Što je Petri bilo racionalno prije deset godina, nije joj racionalno danas. Pretpostavka da se Jugoslavija neće raspasti zato što nije racionalno da se raspadne, temeljila se na pukom protezanju **našeg** razumijevanja racionalnosti na druge okolnosti, drugi kontekst i druge ljude. Uvijek je pogrešno zanamariti kontekst u kome se akcije doista događaju. Još je veća pogreška pretpostaviti da su konteksti isti i da ono što će funkcionirati u jednom, mora također funkcionirati u drugom.

Treća metodološka pogreška na koju upozorava Skinner jest *mit o idealnom tipu*. Idealni je tip (pojam koji je u modernu društvenu znanost uveo Max Weber, otac sociologije) kategorija koja dopušta generaliziranje, budući da svodi gotovo beskrajnu raznolikost na nekoliko temeljnih kategorija. Kategoriziranje jest glavni sadržaj društvenih znanosti. One dokazuju svoju znanstvenost sposobnošću da generaliziraju. Generalizacija je potrebna ne bi li se objasnilo što se dogodilo, što se događa i još više – što će se dogoditi. Znanost je okrenuta prema budućnosti, ona nastoji poopćiti, da bi nam rekla s kojim će se stupnjem vjerojatnosti nešto dogoditi. Ona se također temelji na uzročno-posljedičnosti: pokušava nas uvjeriti da će se dogoditi A ako se ispune kriteriji X i Y. Ako se ne ispune ti kriteriji, šanse da se dogodi A su manje. Predviđanje događaja nigdje nije toliko izraženo kao u raznim *teorijama demokratizacije*⁷² i *tranzicijskim teorijama*. One se temelje na

72 Kao ilustraciju ovog zaključka, vidi Vanhanen (1997).

ideji povezivanja akcija i rezultata, odnosno raznih faktora demokratizacije s ishodom.

U ovom smo tekstu već odbacili mogućnost predviđanja političkih događaja, budući da su oni prije svega subjektivni, i ovise o kontekstu koji nam je ne-pred-vidljiv. Društvene znanosti su propustile predvidjeti pad komunizma i raspad Jugoslavije, i u tom su se smislu diskreditirale u odnosu prema zadatku koji su postavile sebi samima. Međutim, ovdje idemo i korak dalje – pokazujući da kategorije koje su smislili sociolozi i politolozi mogu biti beskorisne ili štetne kad se analiziraju prošli događaji. Skinner upozorava na tu štetnost u *mitu o idealnom tipu*, kad kaže da kategorije koje su izmislili društveni znanstvenici često stvaraju očekivanja o značenju onoga što su rekli ili učinili sami akteri, a ta očekivanja se ne poklapaju sa onim što su ti akteri doista mislili da su rekli ili s onim kako su ih drugi akteri razumjeli u datom kontekstu. Primjerice, cijeli se vokabular društvenih znanosti sastoji od kategorija kao što su *komunisti, nacionalisti, liberali, demokrati* itd. Oni ne samo da nastoje cijeli svijet smjestiti u neki od tih *idealnih tipova*, nego nas nastoje uvjeriti i da oni mogu – relativno kratkim rečenicama – definirati stvarno značenje (**the meaning**) svake od tih kategorija. Naravno, već samim time oni zapravo čine antidemokratsku pogrešku – jer nemaju nikakvo ekskluzivno pravo da proglašavaju svoje razumijevanje tih kategorija za univerzalno. Također, kao što je već rečeno, to kako oni definiraju svaki od tih *idealnih tipova* nije relevantno kao objašnjenje onog što se dogodilo i zašto se dogodilo, jer oni nisu bili akteri sami. Za ono što se dogodilo i zašto se dogodilo relevantno je prije svega kako su sami akteri de-

finirali sebe same i svijet oko sebe. Potom, relevantno je kako su i zašto bili razumljeni na način na koji su bili razumljeni, u kontekstu u koje su djelovali. Analitičari bi, dakle, trebali biti involvirani u proces *dekodiranja* intencija i značenja poruka, reducirajući svoju osobnu ulogu na minimalnu mjeru. Nasuprot tome, oni su prečesto podrazumijevali da njihove kategorije mogu ne samo objasniti namjere, nego i prodrijeti iza namjera, u ono što govornik nije rekao, ali je mislio. Samo po sebi, ta namjera ne bi bila problematična, da mnogi analitičari pritom nisu potpuno zanemarili aktere same. Prednost društvenih znanosti jest, kako je definirao Durkheim, upravo u tome što se ne oslanjaju na aktere same, nego razvijaju *objektivni* instrumentarij kojim mogu prodrijeti dublje nego da se oslanjaju na *subjektivno*. U tome je temeljna greška mnogih analiza politike. No, temeljita kritika tih pristupa morat će, također, biti ostavljena za drugu priliku.

Problem na koji želimo ukazati ovdje, međutim, jeste slijedeći: kad društveni znanstvenici jednom smjeste nekog u kategoriju A, a ne B, onda nastoje objasniti značenje onoga što je ona/on rekla/rekao ili učinila/učinio s pozicije *idealnog tipa*, tj. onoga kako bi netko u kategoriji A to rekao ili učinio. Primjerice, ako osobu A proglasimo *nacionalistom*, onda joj odmah pridajemo misaoni okvir koji imaju oni koji po našoj definiciji jesu *nacionalisti*. Ako dakle, osoba A, kaže da nitko ne smije tući narod, onda ćemo mi – **znajući** da se radi o *nacionalisti* – razumijeti značenje te rečenice otprilike ovako: "Nitko vas ne smije tući, zato što ste Srbi". Čak i ako stavimo to u kontekst samoupravnog vokabulara, rečenica će biti pročitana: "Za razliku

od naroda, svatko može tući narodnosti." Ako, međutim, smjestimo govornika u grupu *demokrata* (u značenju: *liberalni demokrata*), onda će ta ista rečenica značiti: "Nitko ne smije tući građane koji se organiziraju u demos, a posebno ne nedemokratska policija." Razlika je, naravno, drastična.⁷³ Takva je i mogućnost pogreške. Etiketa i kategorije mogu dati potpuno krivu sliku onoga što se dogodilo. Ta kriva slika, ("nerazumijevanje"), bila je glavni razlog nesporazuma između Zapada i Srbije (ali i između Zapada i drugih postjugoslavenskih zemalja) u proteklom desetljeću. Dok su Srbi vjerovali da su glasali za Miloševića zato što je on bio Jugoslaven (pa su stoga poražavali Vuka Draškovića, za koga su mislili da je srpski nacionalist) i da su Hrvati bili separatisti, svijet je tvrdio da je to zato što su Srbi, već po definiciji, nacionalisti, koji će uvijek izabrati najradikalniju srpsku opiciju. Dok su Hrvati vjerovali (i vjeruju) da je njihov rat protiv JNA, Bošnjaka i Srba bio samo-obrambeni rat, Srbi vjeruju da je to bio agresivan i secesionistički rat. Nije uopće važno, pritom, što o tome misle povjesničari ili drugi analitičari. Akcije koje je svijet poduzimao protiv Srbije, i srpsko odbijanje da ih vidi kao

opravdane, kao i one koje su Hrvati, Srbi i drugi poduzimali jedni protiv drugih, rezultat su uvjerenja koje imaju sami akteri, ne toga što je *objektivno* istina ili što će sutra o tome misliti analitičari. Ako ih želimo razumijeti, moramo te aktere shvatiti ozbiljno, a ne osuđivati i presuđivati (im). Ako netko želi objasniti akcije jugoslavenskih komunista, mora ih uzeti ozbiljno, a ne tretirati kao iracionalne aktere, vođene nekim mračnim *scenarijem zavjere*, čija je đavolja *namjera* bila da iza sebe ostavi pustoš i ruševine.

Konačno, posljednja među ozbiljnim metodološkim pogreškama na koju upozorava Skinner jest *mit o koherentnosti*. On je također povezan s *idealnim tipovima* i pristupima koje je razvila sociologija. Kategorije pretpostavljaju ne samo generalizaciju nego na neki način i koherentnost s obzirom na vrijeme. Dok *mit o idealnom tipu* gotovo da ne priznaje mogućnost da je netko *zbunjen* ili podvojen između nacionalizma, liberalizma i komunizma, ili da jednostavno nema nikakva koherentna gledanja, *mit o koherentnosti* gotovo da ne dopušta mogućnost da se netko promijeni tako da od svoje današnje podrške *nacionalizmu* sutra odluči da podrži *komunizam* ili obratno. Ako se to i dogodi-

73 Da budemo "politički korektni", navest ćemo još dva druga primjera. Jedan je – kad osoba X kaže da se zalaže za konfederaciju, protiv unitarizma, i da nije za otcjepljenje. Ta poruka može biti pročitana vrlo različito, ovisno o tome kako smo unaprijed klasificirali govornika, i jesmo li skloni vjerovati da on/ona ima skriveni program iza svojih izjava ili ne. Ili, recimo, kad osoba Y kaže da ne želi da se Kosovo priključi Albaniji, ali želi Republiku Kosovo. Ako vjerujemo unaprijed da je osoba separatistički nacionalist, smatrat ćemo da ona ne govori istinu, nego pod **republikom** zapravo podrazumijeva otcjepljenje. Posljedica toga će biti da će pojmovi dobiti sasvim drugo značenje ovisno o govorniku koji ih izriče. Jugoslavenski je vokabular znatno promijenio značenje pojmovima, te je stoga sve teže komunicirao s drugima. Klasificiranje osoba u idealne tipove može ozbiljno ugroziti naše razumijevanje poruke.

lo (a ne samo da se dogodilo, nego je malo tko od Jugoslavena ostao netaknut promjenom konteksta, a samo tvrdi dogmatici nisu ni za milimetar odstupili od svojih nekadašnjih vjerovanja), onda se uvijek pokušava naći neka *koherentnost* u toj promjeni. Primjerice, pokušava se objasniti da su *korijeni* novih uvjerenja već bili pušteni davno, kad je osoba još bila ono prvo. Mnogi analitičari su opsjednuti traganjem za *korijenima* koji su doveli da se osoba X iz komuniste pretvori u nacionalistu. Je li on već kao general u Jugoslavenskoj Narodnoj Armiji bio *skriveni nacionalist*? Je li kasnije, kao predsjednik Hrvatske i dalje bio *pritiženi komunist*? Je li svaki komunist samo *rotkvica* – izvana crven, a iznutra bijel? Međutim, zašto odgovor ne bi mogao biti jednostavniji: ljudi se mijenjaju. Uvjerenja nisu nešto *objektivno*, izvana dato, a još su manje nepromjenjiva. Mit o koherentnosti zanemaruje te promjene, kao što mit o idealnim tipovima potcjenjuje složenost socijalnih grupa. Oni time ozbiljno griješe u interpretaciji događaja. Te greške treba izbjeći u novom pokušaju objašnjenja raspada Jugoslavije.

ZAKLJUČAK: PREMA MULTIFAKTORSKOJ SUBJEKTIVNOJ ANALIZI

Ovaj je tekst ponudio opširan kritički pregled dosad postojećih objašnjenja razloga za raspad socijalističke Jugoslavije. Nažalost, dok je izvan

granica nekadašnje Jugoslavije tema raspada te zemlje jedna od najprisutnijih u akademskoj debati (i to ne samo među politolozima i povjesničarima, nego i filozofima politike, stručnjacima za medije i ekonomistima), u zemljama nasljednicama gotovo da i nema knjige koja bi pokušala dati svoj odgovor na ovo važno pitanje.⁷⁴ Kao da se ta tema izbjegava, posebno izvan Srbije. Slabost i neadekvatnost naših povijesnih i društvenih znanosti, politički utjecaji na sveučilišta i institute, kao i nevoljnost samih autora da se oslobode pristrasnosti i političke pripadnosti, sve su to razlozi za takvo stanje.

Ovaj tekst (a još više oni koji su u pripremi) nastoji doprinijeti promjeni tog stanja, i ohrabriti raspravu o uzrocima pada socijalističke Jugoslavije u samoj Jugoslaviji. Želi li se približiti odgovoru i uključiti u raspravu koja se vodi izvan granica bivše Jugoslavije, rasprava o tom pitanju mora izbjeći metodološke probleme koje smo naveli u ovom tekstu. Također, mora napustiti ideju da postoji **jedan**, presudan, dominantan faktor koji je doveo do tog raspada. Rastvaranje Jugoslavije, koliko god bilo neočekivano i iznenadno, ima svoju pretpovijest, svoj kontekst, koji nije nastao preko noći. Ono nije bilo neizbježno, jer se ništa u politici ne može smatrati neizbježnim. Na drugoj strani, nije bilo ni nelogično ni *iracionalno*, ako se pod logičnošću i racionalnošću razumije ono

152

74 Izuzetak je knjiga Lasla Sekelja (1993), kao i – na drugi način – knjige Slavoljuba Đukića (1989, 1992, i dr.). Iako autor dopušta mogućnost da je propustio neke od knjiga nedavno objavljenih na području nekadašnje Jugoslavije, ostaje ipak zaključak da je produkcija o ovoj temi gotovo zanemariva u samom prostoru bivše Jugoslavije, što je u golemom kontrastu s morem literature nastale na Zapadu. Od zapadne literature, dvije najbolje studije o raspadu su i dalje Lampe (1996 i 2000) i Pavković (1997 i 2000). Knjiga Stevana K. Pavlowitcha *Yugoslavia* (1971) još uvijek je najbolja analiza povijesti Jugoslavije do 1971.

što su relevantni akteri smatrali logičnim i racionalnim, a ne ono što **mi**, u drugom kontekstu i s poznatim ishodom iza nas, mislimo da je bilo logično i racionalno.

U procesu raspada Jugoslavije, političke su elite bile glavni akteri, pa se svaka analiza tog procesa mora fokusirati na njih, njihova vjerovanja, njihove akcije i kontekst u kome su djelovale. Cilj koji imamo nije da presuđujemo o vrijednosti tih akcija, nego da ih razumijemo i objasnimo. Politička analiza ne smije monopolizirati građansko pravo, koje pripada svakome građaninu, da prosuđuje uspješnost i prihvatljivost neke politike. Ona, međutim, mora objasniti što se i zašto se nešto dogodilo ili nije dogodilo. Ništa manje, ali i ništa više.

Da bi se to objasnilo, politički se akteri moraju uzeti ozbiljno. Njihova vjerovanja su direktno utjecala na njihove akcije, i stoga moraju biti u samom središtu našeg interesa. Intervju s članovima političke elite, kao i poštena analiza dostupne građe, nužan su i prvi korak k tom cilju. Ideologija se ne smije zanemariti, jer ona nije bila samo prazna riječ i gesta, nego je određivala djelovanje političkih aktera. Međutim, namjere koje su imali relevantni akteri nisu se uvijek ostvarile, niti ih je uvijek moguće vidjeti u konačnom rezultatu njihovih akcija. Politika je interaktivna subjektivna djelatnost, u kojoj su uspješne diktature gotovo potpuno nemoguće. Između namjera i rezultata dogodio se proces akcije i interakcije, koji je nužno utjecao na samu namjeru i na rezultat. Jedini način, stoga, da razumijemo rezultat (raspad Jugoslavije) jest da analiziramo i namjere (ideologiju, vjerovanja) i akciju (političko djelovanje) u kontekstu u kome su se dogodile (međunarodnom, domaćem, i u svim njegovim aspektima – kulturalnom, ekonomskom, vojnom itd.)

Sada, kad smo identificirali probleme u postojećim pokušajima da se objasne razlozi raspada Jugoslavije, i uspostavili metodološke temelje našoj analizi, ostaje da ponudimo i vlastitu priču o tome što se dogodilo i zbog čega. To, međutim, ostaje zadaća nekog drugog teksta – članka ili knjige.

IZVORI I LITERATURA:

Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities*. London: Verso.

Bunce, Valerie. 1999. *Subversive Institutions*. Cambridge: CUP.

Ćosić, Dobrica. 1992. *Promene*. Novi Sad: Dnevnik.

Chossudovsky, Michael. 1999. How did the IMF dismantled Yugoslavia. Internet.

Dimitrijević, Vojin. 1996. Sukobi oko Ustava iz 1974. U: Nebojša Popov (ur): *Srpska strana rata*. 447-71. Beograd: Republika

Đilas, Aleksa. 1993. *Razgovori za Jugoslaviju*. Beograd: Prometej.

Đokić, Dejan. 2000. The Second World War: Reconciliation among Serbs and Croats and Irreconciliation of Yugoslavia. Paper predstavljen na UCL, 18 marta 2000 (neobjavljeno).

- Dukić, Slavoljub. 1992. *Kako se dogodio vođa*. Beograd: Filip Višnjić.
- Đuranović, Veselin. 1985. O nekim aspektima politike razvoja koja je prethodila privrednoj krizi. **Socijalizam**, 28:206-21.
- Dyker, David i Ivan Vejvoda (ur). 1996. *Yugoslavia and After*. London i New York: Longman.
- Gligorov, Vladimir. 1995. What if they will not give up? **East European Politics and Society**, Vol. 9, No 3: 499-512.
- Goati, Vladimir. 1997. The Disintegration of Yugoslavia: The Role of Political Elites. **Nationality Papers** 25:455-67.
- Goldsworthy, Vesna. 1998. *Inventing Ruritania*. Yale: YUP.
- Gordy, Eric D. 1999. *The Culture of Power in Serbia*. University Park: PSUP.
- Gow, James. 1997. *Triumph of the Lack of Will*. New York: Columbia University Press.
- Hayden, Robert. 1999. *Blueprints for a house divided*. Ann Arbor: UMP.
- Holbrooke, Richard. 1998. *To End a War*. Washington: Random House.
- Horvat, Branko. 1988. *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus.
- Huntington, Samuel. 1996. *The Clashes of Civilisations and the Remaking of the World Order*. New York: Simon and Schuster.
- Jović, Borisav. 1995. *Poslednji dani SFRJ*. Beograd: Politika.
- Kadijević, Veljko. 1993. *Moje viđenje raspada*. Beograd: Politika.
- Kaplan, Robert. 1994. *Balkan Ghosts: a journey through history*. London: Papermac.
- Kardelj, Edvard. 1967. Thirty years after the founding congress of the Communist Party of Slovenia. 217-53. In Edvard Kardelj: *The Nations and Socialism*. 1980: Belgrade. STP.
- Kedurie, Elie. 1960/1993. *Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Keeler, John. 1993. Opening the Window for Reform. **Comparative Political Studies**, 25:435-86.
- Katunarić, Vjeran. 1988. Inter-ethnic relations in contemporary Yugoslavia. **Revija za narodnostna vprašanja, razprave in gradivo**, No. 21/1988: 23-40.
- Kerčov, Sava i dr. (ur). 1989. *Mitinz i Vojvodini 1988. godine*. Novi Sad: Dnevnik.
- Korošić, Marijan. 1988. *Jugoslavenska kriza*. Zagreb: Naprijed.
- Koštunica, Vojislav. 1987/8. Transformation of Yugoslav Federalism: from centralised to peripheralised federation. **Praxis International**, Vol 7: 382-93.
- Križan, Mojmir. 1989. Civil Society, a new paradigm in the Yugoslav theoretical discussion. **Praxis International**, Vol 9: 152-63.
- Kuran, Timur. 1991. Now Out of Never: the element of surprise in the East European Revolutions of 1989. **World Politics**, Vol 44: 7-48.
- Lampe, John. 1996 i 2000. *Yugoslavia as History*. Cambridge: CUP.

- Langlands, Rebecca. 1999. Britishness or Englishness? The historical problem of national identity in Britain. **Nations and Nationalism**. Vol 5 (1): 53-69.
- Lees, Lorraine. 1997. *Keeping Tito Afloat: the US, Yugoslavia and the Cold War*. University Park: PUP.
- Lukic, Reneo i Allen Lynch. 1996. *Europe from the Balkans to the Urals*. Oxford: OUP.
- Maliqi, Shkelzen. 1998. A Demand for a New Status: The Albanian movement in Kosovo. 207-38. U: Thanos Veremis i Evangelos Kofos (ur): *Kosovo: Avoiding Another Balkan War*. Atena: Eliamep.
- Marković, Dragoslav. 1987/1988. *Život i politika*. Vol 1-2. Beograd: Rad.
- Marković, Mirjana. 1996. *Answer*. London: Minerva.
- Matvejević, Predrag i dr. 1999. *Gospodari rata i mira*. Split: Feral Tribune.
- Mežnarić, Silva. 1986. *Bosanci – a kuda Slovenci idu nedeljom?* Beograd: Filip Višnjic.
- Mihajlov, Mihajlo. 1998. Disidentstvo – stvarnost i legende. **Republika**, No. 181: 1-11 (internet izdanje).
- Mills, John Stuart. 1865. *Considerations on Representative Government*. London: Longman.
- Milošević, Slobodan. 1989. *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ.
- Moore, Margaret (ur). 1998. *National Self-determination and secession*. Oxford: OUP.
- Owen, David. 1995. *Balkan Odyssey*. London: Victor Gollancz.
- Pantić, Dragomir. 1987. Karakteristike socijalne distance kod zaposlenih u društvenom sektoru SFRJ. **Socijalizam** 29:559-602.
- Pavković, Aleksandar. 1998. From Yugoslavism to Serbism: the Serb national idea 1986-1996. **Nations and Nationalism**. Vol 4: 511-28.
- Pavković, Aleksandar. 1997/2000. *The Fragmentation of Yugoslavia*. Basingstoke: Macmillan Press.
- Pavlowitch, Stevan K. 1971. *Yugoslavia*. New York: Praeger Publications.
- Perović, Latinka. 1991. *Zatvaranje kruga*. Sarajevo: Svjetlost.
- Perović, Latinka. 1993. Yugoslavia was defeated from inside. **Praxis International**, Vol. 13: 422-7.
- Pleština, Dijana. 1992. From Democratic Centralism to Decentralised Democracy?. U: John Allcock i dr (ur): *Yugoslavia in Transition*. 125-68. New York and Oxford: Berg.
- Rawls, John. 1971. *Theories of Justice*. Oxford: OUP.
- Rose, Michael. 1998. *Fighting for peace: Bosnia 1994*. London: The Harvill Press.
- Samary, Catherine. 1995. *Yugoslavia Dismembered*. New York: Monthly Review Press.
- Sekelj, Laslo. 1993. *Yugoslavia: the process of disintegration*. Boulder: SSM.
- Silber, Laura i Allan Little. 1995. *The Death of Yugoslavia*. London: Penguin.
- Skinner, Quentin. 1988. *Meaning and Context* (ur. James Tully). Cambridge: Polity.
- Stambolić, Ivan. 1995. *Put u bespuće*. Beograd: B92.

- Taylor, AJP. 1948/1990. *The Habsburg Monarchy 1809-1918*. London: Penguin.
- Tepavac, Mirko. 1997. Tito: 1945-1980. U: Jasminka Udovički i James Ridgeway (ur): *Burn this house*. 64-79. Durham and London: DUP.
- Tepavac, Mirko. 1998. *Sećanja i komentari*. Beograd: B92.
- Tikholaz, Sergey. 1996. Could Russia become a state of law? U: Elzbieta Matynia (ur): *Grappling with democracy*. 131-8. Prague: Slon.
- Tito, Josip Broz. 1977. *Samoupravljanje*. Sarajevo: udruženi izdavači.
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford: OUP.
- Tomlinson, Richard. 2001. *The big breach*. Edinburgh: Cutting Edge.
- Toš, Niko (ed). 1987. *Slovensko javno mnenje 1987: pregled in primerjava rezultatov raziskav SJM 69-SJM 87*. Ljubljana: Delavska Enotnost.
- Tripalo, Miko. 1991. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Globus.
- Vanhanen, Tutu. 1990. *The process of democratization*. New York: Crane Russak.
- Vejvoda, Ivan. 1993. Yugoslavia and the empty space of power. **Praxis International**. Vol. 13: 64-79.
- Voegelin, Erik. 1952. *The New Science of Politics: an Introduction*. Chicago: UCP.
- Vučković, Gojko. 1997. *Ethnic Cleavages and Conflict: the sources of national cohesion and disintegration*. Aldershot: Ashgate.
- Wachtel, Andrew Baruch. 1998. *Making a Nation, Breaking a Nation*. Stanford: SUP.
- Warner Neal, Fred. 1962. Yugoslavia at the crossroads. Internet, 30. jul 1997.
- Winch Peter, 1958/1990. *The idea of social science and its relation to philosophy*. London: Routledge.
- Woodward, Susan L. 1995. *Balkan Tragedy*. Washington: the Brookings Institution.
- Zimmermann, Warren. 1996/9. *Origins of a catastrophe*. New York: Random House.
- Županov, Josip. 1983. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus.

156

Autorovi intervjui s političkim akterima, korišteni u ovom tekstu:

- Carrington, Peter (Lord). 1996. **Arkzin**, 2. februar 1996.
- Giddens, Anthony. 1999. **Acque e Terre**. Vol 10, No 4-5: 19-24.
- Gligorov, Kiro. 1996. Neobjavljeni razgovor, Skopje, jun 1996.
- Hobsbawm, Eric. 1996. **Arkzin**, 21. jun 1996.
- Kardelj, Pepca. 1986. **Glas omladine**, 16. i 23. april 1986, te neformalni razgovori 1986-7.
- Kraigher, Sergej. 1987. i 1988. Objavljeno u **Polet i Mladost** (datumi nedostupni).
- Planinc, Milka. 1998. Neobjavljeno.

Šuvar, Stipe. 1998. i 1999. Neobjavljeno.

Vrhovec, Josip, 1998. Neobjavljeno.

Autorovi tekstovi na koje se referira u ovom tekstu:

1998. Zašto je Srbija prihvatila Ustav iz 1974. **Ljetopis** (SKD Prosvjeta, Zagreb). Vol 3: 63-104.

1999. Transitologija kao ideologija. **Hrvatska ljevica**, novembar 1999 (internet).

1999. Kosovo: il senso di disuguaglianza e ingiustizia. **Acque e Terre**, Vol 10, No 1: 37-41.

2000. Slobodan Milosevic: why did he make sense to so many Serbs?. **Liberal Debatt**. No 1-2: 20-3.

2000. Srbija, Slobodan, Sloboda. **Ljetopis**, Vol 5: 381-94.

2001. The hostile other. **Transitions Online**, internet, 14. jun 2001.